

Spasavanje savskih žrtava od zaborava i negiranja: Istorija i sećanje na poslednje ustaške zločine u Sisku

JOVAN BYFORD

The Open University, Milton Keynes, UK

Članak istražuje istorijat i sećanje na poslednji ustaški zločin u Sisku – masakr počinjen na obali Save 4. maja 1945. godine, uoči povlačenja ustaša iz grada. Iako su žrtve masakra, u lokalnom kontekstu poznatije kao “savske žrtve”, postale vidljivi objekat javnog sećanja u Sisku nakon rata, do sada nije objavljen nijedan istraživački rad o samom događaju, a memorijalizacija je bila praćena i upečatljivim nedostatkom zainteresovanosti za identitete žrtava, kao i za činjenice o tome kako su nastradale. Ovaj članak predstavlja pokušaj da se, prvi put, odgovori na ključna pitanja o tome ko su bile žrtve, koliko ih je bilo i zbog čega su stradale, time se opirući dugotrajnoj tradiciji izbegavanja odgovara na ta pitanja ili negiranja tih događaja. Istraživanje masakra u Sisku je važno i zbog toga što su još od sedamdesetih godina 20. veka prisutne spekulacije da tela pronađena na obali Save ne pripadaju žrtvama ustaškog masakra, već žrtvama partizanskih osvetničkih ubistava počinjenih nakon oslobođenja Siska. Ta revizionistička interpretacija je dobila na snazi u Hrvatskoj od devedesetih godina prošlog veka, pa su čak i neki hrvatski “mejnstrim” istoričari sugerisali da, usled nedostataka istorijskih dokaza o samom zločinu, tvrdnje revizionista ne smeju biti momentalno odbačene. Rad kritički preispituje tu tvrdnju, ukazujući na činjenice u vezi s tim događajem, u želji da pruži preko potrebna objašnjenja.

Takođe, mapiranjem događaja u Sisku tokom poslednjih nedelja rata, ovaj članak nastoji da pokaže kako masakr na obali Save u Sisku nije bio izolovan slučaj. Postojali su i drugi zločini počinjeni u Sisku i okolini u poslednjim nedeljama rata, koji su u velikoj meri deo priče o savskim žrtvama, ali koji su do sada bili potpuno nepoznati. Među njima je i jedan od poslednjih masakra Srba koje su počinile ustaše, kao i verovatno i poslednji akt Holokausta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ovaj

članak nastoji da osvetli te ranije nepoznate događaje i da otkrije identitet stradalih žrtava.

KLJUČNE REČI: *Sisak, Nezavisna Država Hrvatska, Drugi svetski rat, ustaški zločini*

/

Približno 50 kilometara južno od hrvatskog glavnog grada Zagreba, smješten na ušću triju reka – Save, Kupe i Odre – nalazi se mali industrijski grad Sisak. Prema istočnom kraju grada, gde reka Sava meandriira oko mirne gradske četvrti poznate kao Tomčev put, nalazi se mala stambena ulica s jednim redom kuća koje gledaju na visok travnat nasip. Usamljen i neupadljiv znak otkriva neobično ime te ulice: Ulica savskih žrtava. Ta ulica je retko podsećanje na danas nepravedno zapostavljen aspekt prošlosti tog grada, a to je tragična priča o četvorogodišnjoj vladavini ustaša između 1941. i 1945. godine. Naziv ulice posvećen je sećanju na žrtve masakra koji su ustaše počinile 4. maja 1945. godine, uoči svog povlačenja iz grada usled napredovanja vojske jugoslovenskih partizana. Mesto na kome se taj masakr odigrao nalazi se na manje od kilometar uzvodno od pomenute table, na obali Save.

U decenijama nakon Drugog svetskog rata, sećanje na savske žrtve u Sisku bilo je vidljivo u javnom prostoru. Pored toga što je ulica nazvana po njima, postojale su i dve spomen-ploče, kao i spomenik posvećen sećanju na žrtve. Uprkos tome, uobičajeni godišnji rituali koji su se odigrali oko tih spomenika prikrivali su upadljiv nedostatak zainteresovanosti za identitet žrtava ili za činjenice o tome šta im se dogodilo. Nijedan naučni rad, pa čak ni feljton u novinama, do sada nije objavljen o poslednjem ustaškom zločinu u tom gradu. Umesto toga, sećanje se zasnivalo na pojednostavljenoj priči o neznanim civilima koje su iz zatočeništva u nekadašnjoj zgradi Fabrike stakla Teslić ustaše odvele do obale Save i tamo ih brutalno pogubile. Nikada se nisu pravilno postavljala pitanja o tome ko su bili pogubljeni, koliko ih je bilo i zašto su ubijeni.

Ovaj članak nastoji da, prvi put, ispriča priču o savskim žrtvama. To je važan poduhvat jer, kao što će se videti, ubistvo na obali Save u Sisku nije bilo izolovan događaj. Bilo je i drugih zločina počinjenih u Sisku i okolini u poslednjim nedeljama rata, zločina koji su blisko povezani s pričom o savskim

žrtvama, a koji su dosad bili u potpunosti prepušteni zaboravu. Među njima je i jedan od poslednjih masakra počinjenih nad Srbima od strane ustaša, kao i, verovatno, jedan od poslednjih akata Holokausta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ovaj članak nastoji da osvetli te dosad nepoznate zločine i da, prvi put, otkrije identitet žrtava.

Priča o savskim žrtvama zaslužuje da bude ispričana i iz drugih razloga, nevezanih za princip da sve žrtve nacista i njihovih saradnika zaslužuju mesto u istoriji i javnom sećanju. Čudnom igrom sudbine, poslednji ustaški zločin u Sisku ostavio je neizbrisiv trag u posleratnom sećanju na ustaške zločine. Kada je mesto zločina otkriveno, vlasti u tek oslobođenom gradu organizovale su izvlačenje i sahranu tela žrtava. Ti događaji ostali su zabeleženi na fotografijama. Oko 160 sačuvanih slika čini mešavinu forenzičkih fotografija (široki kadrovi leševa na licu mesta i srednji i krupni kadrovi individualnih žrtava) i umetnički dovršenijih fotografija ožalošćenih supruge i majke, ili širokougao-nih kadrova tela poređanih u redove, koji sugerišu veličinu masakra (slika 1).¹

Zbog svoje dirljivosti i dostupnosti, te slike su odmah postale uobičajene ilustracije ustaških zločina, uključujući i one počinjene u logoru Jasenovac. Od izveštaja o ustaškim zločinima objavljenih u jugoslovenskoj štampi neposredno nakon rata, pa sve do dokumentarne serije od 12 epizoda o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj emitovane na Hrvatskoj radio-televiziji 2021. godine, bilo je veoma malo knjiga, dokumentaraca i izložbi o Jasenovcu, ili uopšteno o ustaškim zločinima, koji nisu sadržali i slike zločina iz Siska, najčešće bez konkretnog navođenja njihovog porekla.²

U drugim radovima sam već detaljno istražio posleratnu sudbinu fotografija iz Siska, kao i dinamiku njihovog prerastanja u moćne, ali i sporne, vizuelne simbole ustaške izopačenosti.³ Ovaj članak, međutim, nije o samim

1 Zbirka fotografija se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, HR-HDA-1422, Album ratni zločini 1, Z-161-325. Nije bilo moguće utvrditi identitet fotografa koji su dokumentovali ovaj događaj. Nekoliko autora je sugerisalo kako je u pitanju Hugo Fisher-Ribarić, poznati partizanski fotograf, iako je ta tvrdnja zasnovana na glasinama pre nego na pouzdanim dokazima, npr. Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija* (Zagreb: Spomen područje Jasenovac, 2008), str. 21.

2 Npr. Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u Logoru Jasenovac* (Zagreb: Zemaljska komisija Hrvatske, 1946), dokumentarni film *Jasenovac*, režija Gustav Gavrin i Kosta Hlavaty (Zagreb, Filmsko poduzeće FDJ, 1945), Hrvoje Klasić i Miljenko Bukovčan, *NDH*, epizoda 11, "Teror", Hrvatska radio-televizija (HRT), 2021.

3 Videti Jovan Byford, *Picturing Genocide in the Independent State of Croatia: Atrocity Photographs*

fotografijama, već o događajima čije posledice one prikazuju. Jedan od problema koji se javljaju kada se slike zverstava koriste samo kao ilustracije jeste to što se kritičko naučno izučavanje tih slika fokusira na to šta one ne prikazuju i čega nisu autentična reprezentacija. Utvrđivanje onoga šta fotografija zaista prikazuje jednako je važno, kao način da se povrati njihova referentnost, autentičnost i dokazna vrednost. Takođe, kao što Suzan Krejn tvrdi, ukoliko

and the Contested Memory of the Second World War in the Balkans (Bloomsbury Academic: 2020). Knjiga je objavljena u prevodu na srpski kao *Genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na slikama: Fotografije zverstava i sporno sećanje na Drugi svetski rat u Jugoslaviji* (Fabrika knjiga, 2022); videti još: Jovan Byford, "Picturing Jasenovac: Atrocity photography between evidence and propaganda", u Hildegard Frubis, Clara Oberle, and Agnieszka Pufelska (ur.), *Fotografien aus den Lagern des NS-Regimes: Beweissicherung und ästhetische Praxis* (Vienna: Böhlau Verlag, 2019), str. 227–248.

Slika 1 a, b:
Fotografije
iz Siska kao
sveprisutne
ilustracije
ustaških
zverstava
(HR-HDA-1422,
Z-177 i Z-193).

se fotografije određenih zločina koriste kao ilustracija nekog aspekta istorije, onda istoričari moraju prvo da “odgovore na etički imperativ da saznaju više” o tome šta te fotografije zapravo predstavljaju.⁴

Još jedan razlog za udubljivanje u priču o savskim žrtvama jeste spasavanje sećanja na njih od revizionističke manipulacije. Najkasnije od sedamdesetih godina 20. veka postoje spekulacije da tela otkrivena na obali Save nisu bile žrtve ustaškog masakra, već partizanskih osvetničkih zločina počinjenih nakon oslobođenja Siska. Ta alternativna interpretacija priče o savskim žrtvama dobila je na popularnosti od devedesetih godina, delimično i zbog toga što su revizionisti uspešno koristili oskudnost naučnih istraživanja o tom zločinu.

4 Susan A. Crane, “Choosing not to look: Representation, repatriation and Holocaust atrocity photography”, *History and Theory* 47 (2008), 311.

Kao što ćemo videti, čak su i neki priznati “mejnstrim” naučnici u Hrvatskoj dali kredibilitet revizionističkoj verziji događaja, priznajući da, pošto ne znamo tačno šta se dogodilo na obali Save 4. maja 1945. godine, stavovi revizionista ne mogu biti unapred odbačeni. Ovaj rad kritički preispituje pomenutu tvrdnju i nastoji da osvetljavanjem činjenica u vezi s tim slučajem pruži preko potrebna dodatna pojašnjenja.

/ Peripetije u sećanju na savske žrtve

U kasno popodne 5. maja 1945. godine, vojnici 20. srpske brigade Jugoslovenske armije ušli su u glavni bolnički kompleks u Sisku, koji se nalazi s druge strane obale Kupe u odnosu na centar grada. Do tog trenutka, većina ustaških jedinica se već povlačila prema Zagrebu, tako da je jedino što je stajalo na putu potpunom preuzimanju grada od strane partizana bio stari most koji su ustaše minirale, zatim nekoliko bunkera koji su čuvali prelaz preko reke, kao i mitraljesko gnezdo koje se nalazilo na obližnjem crkvenom tornju.⁵

Tokom brzog napredovanja kroz predgrađa Siska ranije tog dana, partizanske jedinice su održavale redovni kontakt s bolničkim osobljem, od kojeg su mnogi bili uključeni u partizansku ilegalu tokom rata. Toga jutra, kurir je poslat iz bolnice s porukom da ustaše vrše zverstva u gradu. Poruka je prenosila kako se prethodne noći dogodio masakr na obali reke Save. Među žrtvama su bili zatvorenici zatočeni u zgradi lokalne fabrike stakla i stanovnici koje su ustaše zarobile prethodnih dana.⁶ Ivo Pedišić, doktor u bolnici, kasnije se prisećao kako su se glasine o masakru širile tokom dana, a da su odmah po dolasku partizana uplašeni rođaci osoba za koje se znalo da su zarobljene od strane ustaša pristizali u bolnicu u potrazi za informacijama o njihovim voljenima.⁷

Najveći strahovi porodica potvrđeni su narednog dana jezivim otkrićem na obali Save. U blizini nekadašnje fabrike stakla, na desetine mrtvih tela plutalo je u plitkoj vodi i bilo nagomilano duž blatnjave obale. Vlasti su sme-

5 Dragoljub Mirčetić Duško, *Dvadeseta srpska brigada* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986), str. 294.

6 Ivo Pedišić, “Humanitarni ilegalni rad sisačke bolnice 1941 — 1945. godine”, *Putovi revolucije* 9, 1967, 234–243.

7 *Ibid.*, str. 242.

sta organizovale izvlačenje leševa. Tela su preneti na suhu zemlju, očišćena i poredana uz obalu radi identifikacije.

Izvlačenje tela nadgledala je komisija koja je na brzinu sastavljena od “predstavnik vojnih i civilnih vlasti”, kao i članova budućeg gradskog ogranka Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁸ Gradska komisija za Sisak još nije bila operativna toliko brzo nakon oslobođenja, što objašnjava zašto zvanični izveštaj, redovno sastavljan nakon sličnih istražnih radnji ogranaka Zemaljske komisije, u tom slučaju nije načinjen.⁹

8 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, *Vjesnik*, 19. maj 1945, 3.

9 Najranije svedočenje u vezi sa ovim zločinom koje sam uspeo da pronadem datira od 13. maja

Slika 2 a, b:
Sahrana
žrtava u Sisku
(HR-HDA-1422,
Z-316 i Z-307).

Pregled posmrtnih ostataka žrtava ukazao je da su ubijene hladnim oružjem. Preminule su od ubodnih rana u predelu vrata ili zatiljka, ili od fraktura lobanje načinjenih sekirom, maljem ili sličnim tupim predmetom. Pojedina tela su pronađena s rukama vezanim iza leđa ili s tegovima vezanim za okove kako bi se sprečilo da žrtve pobegnu za vreme kratkog hoda do gubilišta, ili pak kako bi se osiguralo da tela potonu na dno reke. Među žrtvama je bio znatan broj žena, a neka tela su izgledala kao da je reč o muškim adolescenti-

1945. (AJ 110, k. 487, d. 280).

ma. Takođe, nekoliko tela je bilo odeveno u uniformu domobrana, regularne vojske Nezavisne Države Hrvatske.

Kao što je bio običaj u to vreme, izvlačenje tela bilo je javni događaj. Posmatrali su ga zainteresovani stanovnici, uključujući decu, kao i ožalošćena rodbina žrtava, od kojih su neki neutešno plakali kada su među leševima prepoznali članove svoje porodice. Prema prvim medijskim izveštajima o tom događaju, izvučena tela su ostavljena na obali Save nekoliko dana, kako bi se proširila vest o masakru i kako bi se rođacima ostavilo dovoljno vremena da doputuju iz okolnih sela i identifikuju stradale. Na kraju, tela su stavljena u kovčeg i transportovana na glavno gradsko groblje u Viktorovcu, gde su sahranjena u masovnoj grobnici 12. maja 1945.¹⁰

Fotografije nastale tokom sahrane ukazuju na to da je pogreb bio veoma posećen, a sadržao je i sve elemente antifašističkih zborova koje su nove vlasti organizovale u to vreme u oslobođenim mestima i gradovima Hrvatske (slika 2b). Uobičajen motiv na takvim događajima bilo je moralno zgražavanje nad izopačenošću ustaša, uz pozive na osvetu i odmazdu.¹¹ Na sahrani u Sisku, zvaničnici su hodali uz dugačak red delimično otvorenih kovčega noseći transparent s porukom “Krvnici, nećete pobjeći pred osudom” (slika 2 a, b). Novinski izveštaji su naglašavali kako su i žrtve i preživeli vapili za nemilosrdnim kažnjavanjem ustaša.¹² S druge strane, vlasti su u tom trenutku shvatale da beskompromisni pozivi na osvetu predstavljaju pretnju za delikatne međuetničke odnose na oslobođenim teritorijama. U izveštajima svojim pretpostavljenima u Zagrebu, Branko Drezga, javni tužilac Banije, često je aludirao na rasprostranjenu percepciju među Hrvatima kako su partizani strana vojska koja je vodila osvetnički prosrpski rat: “priličan broj Hrvata”, pisao je juna 1945. godine, “nisu uvjereni da je i za njih došlo oslobođenje i da je ovo njihova država”.¹³ Zbog toga su pozivi na osvetu morali da budu ublaženi umerenijom retorikom. Izveštaj o ubistvima u Sisku objavljen u zagrebačkom dnevnom listu *Vjesnik* krajem maja 1945. naglašava kako su većina ubijenih u Sisku Hrvati, te kako je dolazak partizana sprečio dalje zločine nad lokalnom

10 “Popis žrtava fašističkog terora iz Siska”, GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242.

11 Videti Jovan Byford, *Picturing Genocide*, glava 4.

12 “Dan pre oslobođenja Siska, Ustaše su pobile 400 zatvorenika iz logora u staklani Teslić”, *Borba*, 28. maj 1945, 3; “Zločini ustaško-nemačkih krvoloka u Sisku, Gročanima i Zagrebu”, *Borba*, 20 maj, 1945, 2.

13 “Izveštaj javnom tužiocu Hrvatske. 30. VI 1945”, HR-HDA-421, k. 5.

hrvatskom populacijom. Takođe, članak nije pokušao da sakrije kako je među “nevinim ljudima” ubijenim na obali Save, koje su činili “seljaci, radnici, činovnici i namještenici, žene i omladinci”, bilo i nekoliko pripadnika domobranske vojske koji su, pretpostavlja se, ubijeni jer su “u Jasenovcu bili svjedoci nevidjenih ustaških zločina”. Predstavljanje sisačkih Hrvata kao žrtava ustaša, te domobrana kao svedoka, a ne počinitelja, predstavljalo je smišljeni pokušaj vlasti da pridobiju hrvatsko stanovništvo. Iz istog razloga, naglašavana je i činjenica da je na pogrebu služio rimokatolički sveštenik: velika fotografija objavljena uz članak u *Vjesniku* prikazivala je sveštenika kako služi opelo ispred partizanske počasne straže.¹⁴

Do kraja četrdesetih, želja za osvetom je splasla, a drugi motivi su postali dominantni u javnom sećanju na rat. Tokom pedesetih, dve memorijalne ploče posvećene savskim žrtvama podignute su u Sisku. Prva, postavljena prilikom obeležavanja desetogodišnjice partizanskog ustanka 1951. godine, nalazila se na kamenoj ploči u blizini obale Save, blizu stratišta gde se ubistva dogodila (slika 3a). Druga je postavljena nekoliko godina kasnije, na zidu zgrade nekadašnje staklane Teslić, odakle su žrtve odvedene na pogubljenje.¹⁵ Zatim je 1956. godine na groblju Viktorovac podignut veći i reprezentativniji spomenik, delo lokalnog vajara Želimira Janeša, kako bi se obeležila masovna grobnica u kojoj su žrtve bile sahranjene (slika 3b).¹⁶ Takođe, ulica u blizini groblja nazvana je po savskim žrtvama. Njeno ime je promenjeno decembra 1991. godine u kampanji promene imena 70 ulica i pet trgova u Sisku, uglavnom onih koji su nazvani po herojima partizanske borbe, ili čija su imena bila vezana za istoriju ili geografiju Jugoslavije.¹⁷ Međutim, sećanje na savske žrtve nije u potpunosti izbrisano iz mape grada: po njima je nazvana manja, skorije izgrađena ulica u naselju Tomčev put, pomenuta na početku ovog članka.¹⁸

- 14 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, 3.
- 15 Ivica Šustić, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području općine Sisak* (Sisak: Muzej Sisak, 1982), str. 30, 32.
- 16 Bronzani spomenik sačinjen je od stilizovanih prikaza mrtvih tela koja plutaju po reci, a pored toga stoji nadahnuta poruka koja odaje počast antifašističkoj orijentaciji žrtava i njihovom stradanju, takođe ugravirana u bronzi. Oba elementa su postavljena na kratke metalne stubove, kako bi se stekao utisak da lebde iznad zemlje.
- 17 Tokom 1991. ulica je preimenovana u Ulicu Jure Kaštelana, hrvatskog pesnika i pisca koji je preminuo godinu dana ranije. “Skupština općine Sisak: Odluka o promjeni i određivanju novih imena ulica i trgova u Sisku”, *Službeni vjesnik*, br. 78, 31. decembar 1991, str. 36–38.
- 18 *Ibid.*, str. 38.

Uprkos postojanju više memorijala, sećanje na savske žrtve bilo je krajnje površno. O žrtvama se govorilo uopštenim generalizacijama i etiketama kao o “žrtvama fašističkog terora”, “rodoljubima i simpatizerima narodnooslobodilačke borbe”, “građanima Siska”, “nevinim žrtvama, borcima za slobodu i novu Jugoslaviju” i slično.¹⁹ Nepreciznosti i rodne predrasude su dominirale opisima. Navođenje broja mrtvih variralo je između “nekoliko stotina” i 600, dok je spomenik na groblju Viktorovac opisao žrtve kao “očeve i braću i drage sinove grada”, iako su čak 40% žrtava činile žene.²⁰ Među stradalima su bili uglavnom stanovnici Siska i okolnih sela, ali se zločinu nekada pridavalo šire regionalno značenje, pri čemu su se žrtve opisivale kao “građani Siska i ostalih krajeva naše zemlje” ili kao “četiri stotine ljudi sa Banije, Korduna, iz Bosne”.²¹ Ukoliko su uopšte pomenuti, počinioci su označavani kao “fašisti”, “fašisti i domaći izdajnici”, ili “krvnici”, a ne direktno ustaše. Savske žrtve su dobile sličan tretman i u naučnoj literaturi, gde se njihova sudbina najčešće pominjala tek usputno.²²

Nekoliko faktora je doprinelo takvom površnom pristupu. Sisačka regija imala je bogatu “revolucionarnu tradiciju”: 22. juna 1941. godine, prvi partizanski odred je osnovan u šumi Brezovica u blizini grada. Taj događaj je, kao važan izvor građanskog ponosa, zasenio sve ostale, naročito u kontekstu šire tendencije u posleratnom jugoslovenskom društvu da se privileguje memorijalizacija oružane borbe i otpora. Postojala je težnja da se stradanja civila posmatraju kao “neophodna žrtva koja je morala da se pruži za svoju zajednicu” pre nego kao predmet sećanja sam po sebi.²³ To je imalo za ishod šablonsko

- 19 “U četvrtak: otkriće spomenika Savskim žrtvama”, *Jedinstvo*, br. 175–6, 24. novembar 1956, 1; Šustić, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta*, str. 32–33, “Otkrivena spomen ploča na savskom nasipu”, *Jedinstvo*, br. 80, 7. jul 1951, 1; “Otkriven spomenik Savskim žrtvama”, *Jedinstvo*, br. 177, 8. decembar 1956, 1–2.
- 20 “Otkriven spomenik Savskim žrtvama”, str. 1–2; Šustić, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta*, str. 33. Spomenik na groblju pominje 600 žrtava. Najčešće navođen broj stradalih u posleratnom periodu bio je 500 žrtava.
- 21 “Stravična noć na Savi”, *Vjesnik Željezare*, br. 8, 27. april 1963, 12; “Otkriven spomenik Savskim žrtvama”, 2.
- 22 Npr. Zdravko Dizdar, “Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugoga svjetskog rata 1941 — 1945. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* vol. 22, br. 1–2, 1990, 83–110. Đuro Zatezalo pominje 450 žrtava, ali pogrešno sugerise kako su u pitanju isključivo Srbi. Videti Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao* (Prosvjeta: Zagreb, 2005), str. 344.
- 23 Wolfgang Hoepken, “War, memory and education in a fragmented society: the case of Yugoslavia”, *East European Politics and Society* 13, br. 1 (1998), str. 203.

sećanje na stradanja civila. Mada je broj civilnih žrtava često preuveličavan, nije postojala posebna briga za njihovu sudbinu ili identitet. Čak su i žrtve logora u Sisku, među kojima su bile hiljade srpske dece nasilno razdvojene od roditelja (prevashodno tokom ofanzive na Kozaru jula 1942. godine), privlačile relativno malo pažnje sve do sedamdesetih.²⁴

Još jedna prepreka za veće uvažavanje stradanja civila, uključujući i stradanja u Sisku, bila je to što su sve do osamdesetih glavna dokumenta u vezi s ratnim zločinima – prvobitno i u najvećoj meri prikupljena od strane

Slika 3:
Spomenici
u Sisku posve-
ćeni savskim
žrtvama iz a)
1951. i b) 1956.
godine.

24 Za više o logoru u Sisku videti Dizdar, "Logori", videti još Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević: Prešućena heroína Drugog svjetskog rata* (Zagreb: Profil, 2019), str. 164–176.

jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – bila nedostupna većini istraživača. Krajem 1947. i početkom 1948. godine, kada su Državna komisija i njena tela bili raspušteni, sav prikupljeni materijal je predat državnim institucijama, pa su usledile čitave decenije dok ta dokumenta nisu preneti u relevantne arhive i postala dostupna stručnoj javnosti. U međuvremenu, nemogućnost pristupa dokumentima je podstakla nagađanja i preveliko oslanjanje na okvirne, standardizovane i nekonzistentne opise fašističkih zločina.

Do trenutka kada su arhivski izvori postali dostupniji javnosti krajem osamdesetih, novi pogledi na Drugi svetski rat, s radikalno drugačijim istraživačkim prioritetima i predmetima javnog sećanja, već su dobili zamah širom Jugoslavije. U Hrvatskoj, masakr u Blajburgu i takozvani Križni put – sinonimi za sudbinu kolaboracionističkih snaga koje su dospale u ruke partizana maja 1945. godine – postali su dominantne teme u novoj nacionalnoj martirologiji. Novonastala preokupacija nedelima jugoslovenskih komunista ne samo da je zasenila bilo kakvo preostalo interesovanje za zločine ustaša već je dovela i do pokušaja ispiranja zločinačkog nasleđa Nezavisne Države Hrvatske. Jedan od načina na koje se to postiglo jeste negiranje zasnovano na pripisivanju ustaških zločina partizanima.

Upravo to se dogodilo i s masakrom u Sisku. Od sedamdesetih, pisci povezani s proustaškom hrvatskom dijasporom razvijali su ideju kako su tela otkrivena na obali Save početkom maja 1945. zapravo žrtve partizanskih osvetničkih ubistava. Ta tvrdnja je prvobitno plasirana od strane ustaša neposredno nakon masakra: na dan oslobođenja Siska, glavna radio-stanica u Zagrebu je objavila kako su partizani masakrirali stotine stanovnika po ulasku u grad.²⁵ To je bilo deo poznate ustaške propagande koja je u to vreme namerno podsticala strah od partizanskih zločina, sa ciljem da ubedi što više hrvatskih civila da krenu u povlačenje s vojskom, kako bi se pred Saveznicima ostavio utisak da ustaški režim ima podršku naroda.²⁶ Navodi o partizanskim zločinima u Sisku oživljeni su četvrt veka kasnije u knjizi *Operation Slaughterhouse* (Operacija Klanica), jednoj od prvih o blajburškom masakru, objavljenoj u Sjedinjenim Državama. Kratko svedočenje hrvatskog emigranta označenog kao "P. J." opisuje "veliki broj strašno osakaćenih tela" otkrivenih "blizu Staklane na desnoj obali reke Save" u Sisku. Vratovi žrtava su bili prerezani, "njihove oči su bile izvađene i njihovi zubi izbijeni iz usta, verovatno kako bi se povadili zlatni zubi. Polomljene ruke i drugi delovi ljudskih tela bili su razbacani svuda oko". To su, prema navodima datog svedočenja, bila tela ranjenih domobrana iz bolnice u Sisku koji su ostavljeni prilikom povlačenja, da bi potom bili uhvaćeni, mučeni i pogubljeni od strane partizana.²⁷ Takve tvrdnje, za koje autor priznaje da su zasnovane na glasinama, zapravo su bile spoj dvaju nevezanih događaja: prvi je otkriće tela na obali Save, a drugi likvidacija bez suđenja (oko pet kilometara dalje) 19 ranjenih domobranskih vojnika od strane partizana, koja je izvršena nekoliko dana kasnije.²⁸ U svedočenju su ta dva

25 Ovo se pominje u najranijim posleratnim izveštajima o masakru. Videti "Ustaški koljači pobijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka", 3.

26 Videti Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u* (Zagreb: Globus, 1980), str. 277.

27 John Prcela and Stanko Guldescu (ur.), *Operation Slaughterhouse* (Philadelphia: Dorance and Company, 1970), Document LXXVII, str. 493. Izmenjena verzija *Operation Slaughterhouse* je objavljena na hrvatskom 2001. godine pod naslovom *Hrvatski holokaust*. Videti John Ivan Prcela i Dražen Živić, *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji* (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2001).

28 Ubistvo ranjenih domobrana pominje i javni tužilac za region Banije, Branko Drezga, u svom izveštaju od 15. maja 1945. godine ("Izveštaj javnom tužiocu Hrvatske, 15-V-1945", HR-H-DA-421, k. 5). Tokom godina, broj vojnika za koje se procenjuje da su ubijeni narastao je na 116, iako nikada nisu navedeni nikakvi dokazi za taj broj. Videti Lojzo Buturac, *Sisak 1945*. (Sisak: Sisačka biskupija, 2017), str. 29–31.

događaja spojena i dopunjena detaljima tipičnim za ratnu propagandu o zverstvima neprijatelja, a sve sa ciljem da se ustaše amnestiraju a partizani (koji su u proustaškoj literaturi uvek identifikovani kao Srbi) optuže za sadistička ubistva. Urednik *Operacije Klanica*, Džon Prcela, takođe tvrdi kako su partizani redovno fotografisali dok su “kasapili posleratne žrtve” i onda te fotografije objavljivali kao dokaze “ustaških zločina”.²⁹ Pomenuo je “slike masakra u Sisku koje su napravili partizani” upravo kao primer takve prakse.³⁰

Tokom devedesetih, te revizionističke tvrdnje su dobile nov zamah. Serijal članaka objavljen 1992. godine u listu *Sisački tjednik* tvrdio je da će otkriti “istinu” o komunističkim zločinima u Sisku i okolini, koji su “skriveni 47 godina”.³¹ Iako se u člancima ne negiraju eksplicitno događaji od 4. maja 1945. godine, indirektno se dovodi u pitanje važeća interpretacija navođenjem kako su partizani rutinski pripisivali svoje masakre ustašama, u okviru kampanje koju su Srbi predvodili kako bi Hrvatima nametnuli “osjećaj povjesne krivnje, neoprostivog i vječnog grijeha”.³² Takođe, jedan od članaka sugerise kako su obale Save u Sisku kasnije postale mesto krvavih komunističkih zločina, dok drugi detaljno opisuje pogubljenje lokalnog rimokatoličkog katihete, Petra Žagmeštara, koje se navodno dogodilo 17. maja 1945. godine na istom mestu gde su ustaše počinile masakr dve nedelje ranije.³³ Takve tvrdnje su dovele do izjednačavanja partizana i ustaša i, što je još važnije, dale obali Save u blizini staklane Teslić sasvim drugačiju simboliku, uklopljenu u novu postjugoslovensku kulturu sećanja s fokusom na “srbo-komunističke” zločine. Gotovo dve decenije kasnije, u članku objavljenom u *Glasi Koncila*, glavnom katoličkom nedeljniku u Hrvatskoj, Tomislav Vuković je revitalizovao revizionističke navode tvrdnjom da su poznate slike mrtvih tela na obali Save u Sisku perfidno predstavljene javnosti kao dokaz ustaških zločina, iako zapravo prikazuju posledice “partizanskog masakra”.³⁴

29 Prcela and Guldescu, *Operation Slaughterhouse*, str. 118.

30 *Ibid.*, n. 18.

31 Željko Maljevac, “Partizanski logor smrti”, *Sisački tjednik*, 13. mart 1992, 10; “Istina skrivana 47 godina”, *Sisački tjednik*, 18. jun, 1992, 7; Željko Maljevac, “Kako je pobijeno osam tisuća Hrvata”, *Sisački tjednik*, 3. april, 1992, 10; “Otkrivena tajna Capraške šume”, *Sisački tjednik*, 11. jun 1992, 5.

32 Željko Maljevac, “Partizanski logor smrti”, 10; “Istina skrivana 47 godina”, 7.

33 Irinka Vidović, “Stratišta sisačkih Hrvata”, *Sisački vjesnik*, 9. jul 1992, 6; “Istina skrivana 47 godina”, 7, videti još Lojzo Buturac, *Sisak 1945*, str. 35–38.

34 Tomislav Vuković, “Kako je partizanski masakr pripisan ustašama”, *Glas Koncila*, br. 9, 1. mart

Važno je napomenuti da preispitivanje priče o savskim žrtvama danas više nije ograničeno na “dežurne krivce” među hrvatskim desničarskim revizionistima. Primera radi, tvrdnja Tomislava Vukovića o fotografijama iz Siska nije bila zasnovana na svedočenjima iz knjige *Operacija Klanica* ili slične literature. Umesto toga, on se pozivao na knjigu iz 2008. godine *Jasenovac: Fotomonografija* istoričarke Nataše Mataušić. U toj knjizi je Mataušić – kustoskinja fotografske kolekcije Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu i jedna od autora stalne izložbene postavke u Memorijalnom muzeju Jasenovac otvorene 2006. godine – istražujući fotografske zapise iz Jasenovca skrenula pažnju na upitnu autentičnost mnogih slika koje su korišćene kako bi se oslikala ubistva u tom logoru.³⁵ Mataušić je precizno identifikovala sisačke fotografije kao istaknuti primer slika koje su dovedene u vezu sa stradanjima u Jasenovcu, iako s njima nisu direktno povezane. Međutim, u analizi sisačkog slučaja, Mataušić pominje i navode “nekih istraživača” kako fotografije sa obala Save “prikazuju ubijene (od strane partizana) vojnike i pristalice NDH nakon njihovog ulaska u Sisak”. Iako Mataušić nije podržala tu tvrdnju, ona je ipak zaključila kako “pri razmatranju ovog slučaja treba biti krajnje oprezan, a o krivnji ove ili one strane moći će se sa sigurnošću tvrditi tek u slučaju da se pronađu čvrsti dokazi o počiniteljima”.³⁶ Upravo to priznanje kako revizionisti možda imaju pravo bilo je eksploatisano od strane Vukovića.

Agnosticism Nataše Mataušić bio je zasnovan na mišljenju još jednog hrvatskog “mejnstrim” istoričara, Marija Jareba. Izdavač knjige *Jasenovac: Fotomonografija* je 2006. godine poslao prvu radnu verziju rukopisa knjige Jarebu na recenziju. U toj radnoj verziji, Mataušić je ukazala na to da postoje drugačiji stavovi neimenovanih revizionističkih “istraživača”, ali je sama ipak nedvosmisleno ubistva u Sisku pripisala ustašama. Jareb, stručnjak za istoriju Nezavisne Države Hrvatske i česti medijski komentator na teme komunističkih zločina i hrvatske politike sećanja, smatrao je da su revizionističke interpretacije osnovane i ubedio Mataušić da to eksplicitno prizna u pomenutoj knjizi.³⁷ Jarebov uticaj na odabir reči u konačnoj verziji knjige Nataše Mataušić vidan je u činjenici da je

2009, str. 25; reprint u Tomislav Vuković, *Drugačija povijest (O Srbu, Jasenovcu, Glini...)* (Zagreb, Glas Koncila, 2012), str. 137–146.

35 Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*.

36 *Ibid.*, str. 23.

37 Mario Jareb, “Predmet: Mišljenje o znanstveno-stručnoj kvaliteti rada Nataše Mataušić pod naslovom Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija”, 5. jul 2006, Arhiv Spomen područja Jasenovac, JUSPJ 2006, 1–11.

prethodno navedena rečenica o potrebi “krajnjeg opreza” pri određivanju krivca dok se ne pronađu “čvrsti dokazi” doslovno preuzeta iz Jarebove recenzije.

Značajno je pomenuti da Jarebovo mišljenje nije bilo zasnovano ni na jednom konkretnom dokazu koji bi ukazivao na odgovornost partizana. Ono je bilo bazirano ni na čemu drugome do na njegovoj proceni osnovanosti onoga što je napisano o tom događaju u dnevniku *Vjesnik* maja 1945. godine i na jednostavnoj i suštinski neutemeljenoj premisi: “nema nikakvih čvrstih dokaza da su ustaše počinili zločin”, Jareb je naveo u svojoj recenziji, “a poznato je da su po ulasku u brojna mjesta u Hrvatskoj i Bosni postrojbe JA počinile brojne zločine”.³⁸ Pretpostavka da su zločini komunista opštepoznata činjenica, dok je kriminalitet ustaša nešto što je potrebno dokazati, ne samo da odgovara logici revizionista već i ukazuje kako iza Jarebovih navodno “objektivnih” stavova zapravo stoji, ukoliko ne puna podrška, bar određeni afinitet prema revizionističkim argumentima.

Jedan način da se odgovori na postojeće revizionističke spekulacije o savskim žrtvama, čija je neizbežna posledica marginalizacija i delegitimizacija sećanja na njih, jeste da se prestane s nagađanjima i da se pogledaju raspoloživi dokazi. Ostatak ovog rada predstavlja upravo pokušaj da se to učini, odnosno da se rekonstruišu događaji koji su doveli do masakra 4. maja, korišćenjem i do sada neistraženih izvora pronađenih u arhivima u Sisku, Zagrebu i Beogradu.

/ Priča o masakru/masakrima na Savi

U zimu 1996. godine, u okviru dokumentarne serije *Sudbine* Hrvatske radio-televizije, prikazan je intervju s devedesetšestogodišnjim Josipom Aleksićem. S primetnim poštovanjem i uz zvuke poletnog vojničkog marša, narator je predstavio “gospodina Aleksića”, nekadašnjeg domobranskog pukovnika, kao “najstarijeg živućeg visokog časnika Hrvatske vojske”. Dugo čekani povratak “legendarnog pukovnika” u njegovu “oslobođenu domovinu” iz egzila u Francuskoj viđen je od strane autora emisije kao sjajna prilika da se ukaže čast njegovoj “žrtvi” za Hrvatsku i snimi intervju o njegovom “burnom i interesantnom” životu.³⁹

³⁸ *Ibid.*, str. 3

³⁹ *Sudbine: Josip Aleksić*, napisao i režirao Vladimir Tadej, HRT, novembar 1996.

Tokom intervjua dugog 45 minuta, Aleksić se prisećao svog iskustva iz ratnog perioda, koji je najvećim delom proveo u Sisku. Domobranima se pridružio 1941. godine napustivši Jugoslovensku vojsku, u kojoj je služio kao oficir. Formirao je i vodio inženjerski bataljon u Sisku (I obkopska bojna), a zatim je početkom 1943. preuzeo nadležnost nad celokupnom odbranom grada i bezbednošću strateški važne železničke linije Zagreb — Sisak — Sunja. Aleksić je u emisiji predstavljen kao častan i posvećen oficir koga su jednako poštovali i vojnici i civili.

Taj opis je u suprotnosti s tim kako su Aleksića, Pavelićevog lojalistu proglašenog za ratnog zločinca od strane jugoslovenskih vlasti 1947. godine, pamtili posle rata stanovnici Siska, naročito oni koji su tokom rata imali posla s gradskom policijom.⁴⁰ Aleksić je bio jedan od nosećih stubova represivnog bezbednosnog aparata u gradu, zajedno sa ustaškim zvaničnicima – pre svega s Rokom Fagetom, lokalnim preduzetnikom sa činom “logornika” u okviru ustaške organizacije; zatim sa šefom policije Ferdinandom Škarekom i gradonačelnikom Josipom Štirmerom (Stürmer).⁴¹ Iako je policijski rad bio van nadležnosti Aleksića kao redovnog oficira vojske, on je bio umešan u sprovođenje tajnih obaveštajnih operacija. Organizovao je specijalizovanu kontraobaveštajnu jedinicu u Sisku, sastavljenu od tajnih policijskih agenata obučениh u domobranske uniforme. Njihov zadatak je bio da se infiltriraju i da razotkriju mrežu simpatizera partizana u vojsci i u gradskoj upravi. Takav obaveštajni rad odražavao je rastući strah od propartizanskog raspoloženja kod pripadnika Hrvatskih oružanih snaga i od mogućeg uticaja partizanskih obaveštajaca na vojnike.⁴² Strah je bio veoma osnovan. U to vreme, partizani su od svojih kontakata dobijali detaljne i pouzdane informacije o kretanju trupa u Sisku i o brojnem stanju i naoružanju ustaških i nemačkih vojnih uporišta širom Bani-

40 Aleksić je proglašen za ratnog zločinca od strane jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Videti “Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača – Aleksić Josip”, HR-HDA-306, k. 354, Zh-k20773.

41 Faget i Stürmer su utekli pravdi i iselili se, zajedno s mnogim drugim ustašama (uključujući i Pavelića), u Buenos Ajres. Videti Klasić, “Društveni život u Sisku u vrijeme Drugog svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest* 32, br. 3 (2000), str. 570. Škarek i mnogi njegovi podređeni su uhapšeni i pogubljeni. Škarek je obešen u Sisku u julu 1945.

42 Videti Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001), str. 434–439; Mladen Colić, “Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu”, u *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Vol. II (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971), str. 269–284.

je. Tajni agent Ozne koji je delovao u Sisku pod pseudonimom Blok izvestio je septembra 1943. kako ima izvore među “pješadijom, mornaricom i obkoparima”, pa čak i u štabu “čuvenog krvnika pukovnika Aleksića”.⁴³

Aleksićeve obaveštajne operacije dale su rezultata i usledio je talas hapšenja. U jesen 1943. organizovani otpor u gradu bio je skoro potpuno ugušen; nakon što je nekoliko uglednih članova pokreta otpora uhvaćeno, određeni broj je napustio grad i pridružio se partizanima, dok je one koji su ostali u Sisku “obuzelo mrtvilo, strah i duboka konspirativnost” zbog “straha od doušnika i izdajnika”.⁴⁴ Posleratna svedočenja ukazuju kako je Aleksić bio ne samo umešan u prikupljanje obaveštajnih podataka već i da je bio redovni posetilac gradske policijske stanice i logora u Sisku gde je, obično tokom noći, sa agentima policije i logorskim stražarima aktivno učestvovao u brutalnom ispitivanju i mučenju zatočenika.⁴⁵

Ilegalci u Sisku su se suočili s još jednim, ovog puta odlučujućim udarcem u junu i julu 1944. godine, malo pošto je Aleksić napustio Sisak, kada su privedene 82 osumnjičene osobe. Među njima su bili desetorica domobranskih oficira, dvojica sudija (uključujući Milana Žegarca, predsednika lokalnog narodnooslobodilačkog odbora) i bar jedan policijski službenik.⁴⁶ Neki od uhapšenih su pogubljeni, drugi su deportovani u Zagreb na dalja ispitivanja (gde je većina takođe ubijena), dok je preostalih 56 poslato u gotovo sigurnu smrt u koncentracioni logor Jasenovac.⁴⁷

43 Izveštaj datiran 22. 9. 1943. HR-HDA-1491/5.12.1. OZNA, Rejonski obaveštajni centar Sisak: Izveštaji i dnevne informacije 24. 8. 1943 — 6. 2. 1944, str. 28–30. Drugi agent pod nazivom Kostur imao je izvore među nemačkim i ustaškim vojnicima, ali i među železničarima koji su slali podatke o kretanju vozova (Izveštaj od 10. oktobra 1943, *ibid.*, str. 7, 10).

44 “ROC Sisak, izvještaj za mjesec decembar 1943”, 5. januar 1944, HR-HDA-1491/5.12.1. OZNA, str. 22.

45 Videti brojne ispovesti svedoka u optužnici protiv Josipa Aleksića, HR-HDA-306, k. 354, Zh. br. 20773-20782, videti još AJ 110, Dos. br. 4667.

46 Za više o hapšenjima videti HR-HDA-306, k. 690. U vreme ovih privođenja, Aleksić je već bio napustio grad kako bi preuzeo kancelarijski posao u Zagrebu. Kasnije je vraćen na aktivnu dužnost u Liku, da bi krajem aprila 1945. godine bio postavljen za šefa obaveštajne službe Hrvatske vojske. Propast Nezavisne Države Hrvatske sprečila ga je u tome da ikada stupi na dužnost. Videti Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 — 1945*, str. 463, Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941. — 1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003), str. 372.

47 “Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača – Aleksić Josip”, HR-HDA-306, k. 354, Zh-k20773 i prateća povezana dokumenta Zh. br. 20773-20782 i AJ 110, Dos. br. 4667.

Većina ubijenih na obali Save 4. maja 1945. bila je uhapšena u sličnoj velikoj policijskoj operaciji, sprovedenoj četiri noći zaredom između 12. i 16. aprila 1945. Za mnoge građane Siska, ta hapšenja, poslednja tih razmera koja će biti sprovedena u gradu, verovatno su izgledala kao još jedna akcija policije protiv komunističke ilegalne mreže u gradu. No, ipak, te racije su se razlikovale od prethodnih u nekoliko važnih aspekata. Pre svega, one ovog puta nisu bile ni pažljivo isplanirane ni zasnovane na nalazima obaveštajnog rada. Takođe, nije ih organizovao ozloglašeni šef policije u Sisku, Ferdinand Škarek. Još važnije, motivi za te racije bili su manje očigledni. U proleće 1945. bilo je malo pretnje za ustašku vlast unutar grada. Prethodne policijske operacije su praktično ugušile sve forme organizovanog otpora u Sisku.⁴⁸ Mnogo veće brige, koje nikakva hapšenja nisu mogla da reše, predstavljale su uništena gradska infrastruktura, stradala u savezničkim bombardovanjima, nezaustavljivo napredovanje Jugoslovenske armije, te sve izgledniji poraz ustaške države.⁴⁹

Ko je onda naredio masovna hapšenja aprila 1945. godine i zašto? Deo odgovora leži u uticaju koji su na Sisak imali širi vojni i politički tokovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u to vreme. Racije su počele 12. aprila, upravo na dan proboja Sremskog fronta, kada je Jugoslovenska vojska započela vojno napredovanje kroz Slavoniju prema glavnom gradu Hrvatske. Sarajevo, drugi najveći grad Nezavisne Države Hrvatske, palo je pod partizansku vlast nedelju dana ranije, što je pokrenulo brzo odstupanje nemačkih i hrvatskih snaga iz centralne i zapadne Bosne. Partizanske jedinice su napredovale prema obali reke Une na hrvatsko-bosanskoj granici, pripremajući ofanzivu u pravcu Siska i Karlovca, a potom i Zagreba. U vreme kada su hapšenja u Sisku počela, ustaško vodstvo u Zagrebu je shvatilo da je vojni poraz neizbežan i počelo da razmatra različite opcije, uključujući i pristupanje ili predaju saveznicima u Italiji ili Austriji.⁵⁰

U međuvremenu, vojne snage Nezavisne Države Hrvatske, oslabljene teškim porazima, niskim moralom i čestim prevezima u partizane, nalazile

48 U izveštaju kupupačkog ogranka partizanske omladinske organizacije SKOJ od 28. 4. 1945. navodi se da je u gradu ostao samo jedan član SKOJ-a, a da su svi ostali ilegalci napustili grad. HR-HDA-1225, SKOJ-10-1074, str. 2.

49 O bombardovanju Siska videti Nikica Valent, "Savezničko bombardiranje Siska u Drugom svjetskom ratu kroz sisačke 'Hrvatske novine' i predmete Gradskog muzeja Sisak", *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 9 (2009), str. 305–322.

50 Videti Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH* (Zagreb: Liber, 1977), str. 278–310.

su se u stanju raspada. Formalno pod nemačkom komandom i u potpunosti zavisne od Vermahta za dostavljanje oružja i municije, jedinice su se konstantno reorganizovale i premeštale. U aprilu 1945. ključni strateški cilj bio je uspostava i održavanje takozvanog Postava Zvonimir, odbrambene linije koja se prostirala od Koprivnice do Karlovca i koja je trebalo da zaustavi napredovanje partizana prema Zagrebu. Sisak, koji se nalazio neposredno južno od te linije, dobio je novi strateški značaj i vojne jedinice su preplavile to područje. Krajem marta 1945, u poslednjoj velikoj reorganizaciji Hrvatske vojske, Vjekoslav Maks Luburić, ozloglašeni bivši komandant jasenovačkog logora i jedan od najkrvožednijih ustaških zvaničnika, postavljen je za komandanta Drugog zbora Hrvatskih oružanih snaga. Pod njegovom komandom bila je 18. hrvatska jurišna divizija, koja je smeštena u Sisku. Ta divizija bila je sastavljena mahom od pripadnika Ustaškog obrambenog združenja, koji su prethodno bili uključeni u obezbeđivanje ustaških koncentracijskih logora. U proleće 1945. oni su bili preraspoređeni na regularne borbene zadatke usled nedostatka ljudstva.⁵¹ To znači da su se početkom aprila 1945. godine u Sisku našle najteže ustaške ubice odgovorne za neka od najgorih zverstava protiv civila.⁵² Dolazak "Luburićevih ustaša" – koje su meštani nazivali i "crne ustaše" – izazvao je strah među civilnom populacijom u Sisku, dok je njihova arogancija, oholost i sklonost ka nasilju produbila postojeće rivalstvo i nepoverenje između različitih vojnih formacija, a naročito između ustaša i domobrana.

Zanimljiv uvid u događaje koji su prethodili hapšenjima u aprilu 1945. godine nalazimo u jednom sasvim neobičnom izvoru – posleratnom svedočenju Agate Benc, žene vlasnika "Lovačkog roga" (ili "K lovačkom rogu"), jedne od najstarijih i, u to vreme, najpoznatijih gostionica u Sisku.⁵³ Krajem 1944. godine, neki od najmoćnijih ljudi u gradu, među kojima su bili Faget, Stürmer i Škarek, postali su stalne mušterije u gostionici Agate Benc. Tamo su se okupljali kako bi razgovarali o poslovnim temama, osim ukoliko nisu bili u pratnji svojih žena, u kom slučaju bi se konverzacija pretvorila u neobavezne razgovore i zadirkivanje uz piće i meze. U proleće 1945. godine, povremeno bi im se

51 Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941. — 1945*, str. 385, 405, videti još Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 — 1945*, str. 460.

52 Dolazak Luburićevih ustaša u Sisak i teror koji je usledio pominju se u izvještaju Okružnog komiteta SKOJ-a za Pokuplje od 28. aprila 1945. (HR-HAD-1225, SKOJ-10-1074, str. 2).

53 Restoran je bio u Kranjčevićevoj 4. Restoran koji se trenutno nalazi u istoj zgradi zatvoren je od 2020. godine zbog štete uzrokovane zemljotresom koji je te godine pogodio Sisak.

pridružio Miroslav Schlacher, komandant motorizovane brigade (Brzi zdrug) koja je bila raspoređena na Baniji kako bi se izborila s partizanskim napadima na sela u okolini Petrinje i Siska.⁵⁴

Tokom večeri 12. aprila 1945. godine, Schlacher je organizovao proslavu u “Lovačkom rogu”. Boravio je u gradu povodom zvanične proslave četvrte godišnjice osnivanja Nezavisne Države Hrvatske, pa je ta proslava, moguće je, predstavljala i način da izrazi zahvalnost lokalnim zvaničnicima – pre svega gradonačelniku i šefu policije – na njihovom gostoprimstvu.⁵⁵ Nešto pre ponoći, atmosferu proslave u restoranu poremetio je dolazak grupe naoružanih ustaša. Nepoželjni gosti, koje je Benc identifikovala kao “Luburićeve ustaše”, ušli su u potrazi za šefom policije Škarekom. Schlacher im je naredio da napuste objekat, podsećajući ih da je on “sada zapovednik grada” i da oni nemaju nikakva posla sa šefom policije. Usledio je napeti razvoj događaja. Ustaše su insistirale kako su oni “od više vlasti” (nesumnjivo referirajući na Luburića) i da neće primati naređenja od Schlachera. Kako bi smirio situaciju, Škarek je ponudio da dobrovoljno pođe s njima, ali ga je jedan od njegovih telohranitelja odvratio i savetovao da to uradi samo ukoliko bi ga pratili Schlacher i njegovi ljudi. Očigledno je napuštanje restorana bez pratnje usred noći s grupom Luburićevih ljudi bilo opasan čin čak i za šefa policije. Ustaše su odgovorile da je Schlacher dobrodošao da pođe s njima, ali ne u pratnji svojih ljudi. Schlacher i Škarek su zatim ustali i pošli sa ustašama, ali je za njima ubrzo krenula i čitava Schlacherova oružana pratnja, ističući da će se “ako treba, potući sa crnima”. Benc u svedočanstvu opisuje ogromnu buku koja se stvorila ispred restorana kada su svi automobili i motocikli odjednom upalili motore i u konvoju krenuli put policijske stanice praznim ulicama grada u kome je bio na snazi policijski čas.

Schlacher i Škarek su se vratili u restoran nekoliko sati kasnije, u pratnji ustaša. Zauzeli su sto u praznoj sali za ručavanje i zajedno pojeli nešto od ostataka hrane s proslave. Atmosfera je bila prigušena, a gosti su “ozbiljna lica”

54 O Schlacherovom dolasku u regiju videti: Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941. – 1945.*, str. 252–255; Vladimir Valjan, *Brigada Franjo Oguinac Seljo* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1968), str. 301; *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 38 (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1969), str. 630.

55 “Svečana proslava 10. travnja u Sisku”, *Hrvatske novine*, 14. april 1945, br. 15, 3.

i u tišini završili obrok i otišli.⁵⁶ Narednog jutra, Sisak se probudio uz vesti o prvom talasu masovnih hapšenja, koja je sprovela policija u pratnji luburičevaca.

Tačan broj građana Siska i okolnih sela koji su uhapšeni tokom četiri aprilske noći nepoznat je, ali, prema svedočenjima preživelih, pretpostavlja se da ih je bilo oko 100. Od tog broja polovinu su predstavljali Srbi, koji su bili mete hapšenja isključivo zbog svoje nacionalne pripadnosti. Među njima je bilo nekoliko bračnih parova, roditelja sa odraslom decom, braće i sestara, a natpolovično su u pitanju bile žene. Takođe je uhapšeno i sedam Jevreja, muškaraca, koji su izbegli prethodne deportacije verovatno zato što su bili oženjeni "arijevkama".⁵⁷ Ostali su bili Hrvati, od kojih je možda nekolicina (a možda nije niko) bila povezana s partizanima. Većina je uhapšena jer su bili poznanici, kolege ili članovi porodica pojedinaca koje je policija hapsila i ispitivala u prošlosti, uključujući i racije u leto 1944. Među Hrvatima je bilo železničara i poštanskih službenika, ali i nekoliko domobrana, najviše mornaričkih oficira.⁵⁸ Tokom ispitivanja, pred zatvorenike nisu izneti nikakvi inkriminirajući dokazi niti su bili povezivani s konkretnim događajima, kao što su akti sabotaže, koji bi mogli biti uzroci hapšenja. Umesto toga, zatvorenici su ispitivani uopšte o vezama s partizanima i ohrabrivani su da inkriminiraju jednog drugog, što su neki od njih, usled mučenja, i učinili.⁵⁹ Uhapšenim domobranima, koji su ispitivani odvojeno, postavljana su jednako neodređena ili zastarela pitanja o osujećenoj pobuni u kasarni u Sisku tri meseca ranije ili o navodnoj sabotaži radio-aparata u domobranskim jedinicama.⁶⁰

56 Svedočenje Agate Benc (19. jun 1945), AJ 110, k. 487, d. 281, str. 1–2.

57 O životu jevrejske zajednice u Hrvatskoj nakon deportacija u Aušvic 1943. godine videti Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi Liber, 2001), poglavlje 35. Jedan od uhapšenih Jevreja, Marko Lieberman, već je bio uhapšen kao simpatizer komunista 1942. Deportovan je u Jasenovac, odakle je pušten nakon šest meseci ("Odluka o puštanju Marka Liebermana na slobodu iz logora Jasenovac", Arhiv Spomen područja Jasenovac, A-SPJ-671). Prema rečima njegove supruge Judite, deo vremena između leta 1942. i kraja 1944. godine proveo je na radu u Nemačkoj (Svedočenje Judite Lieberman, 24. novembar 1945, AJ 110, k. 487, d. 298).

58 U jesen 1944. došlo je do masovnog dezertiranja mornara iz domobranske rečne flotile, zbog čega je moguće da su vlasti bile posebno podozrive prema mornarima kao prema potencijalnoj petoj koloni unutar vojske. Videti Barić, Nikica, "Djelovanje i ustroj mornarice NDH na rijekama", *Istorija 20. veka*, 1, 2014, str. 125–142.

59 Svedočenje Marjana Kolaka (21. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 820, str. 2; Svedočenje Zdenka Stiića (22. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 823, str. 1.

60 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 2; Svedočenje Rajković Ivana (24. maj 1945), AJ 110, k. 497, d.

Sisačke racije su očigledno imale neznatnu vojnu ili obaveštajnu vrednost. Umesto toga, one su se uklapale u smrtonosni obrazac koji su Luburić i njegovi ljudi uspostavili na drugim mestima prethodnih nedelja i meseci. Kako su se povlačili iz jednog grada ili regiona u drugi, iza sebe bi ostavljali tragove terora i razaranja. Organizovali su osvetničke kaznene pohode na ideološke neprijatelje i druge “nepoćudne elemente”, kao i na osumnjičene dezertere ili pobunjenike iz redova domobrana.⁶¹ Masovna hapšenja organizovana su u Sarajevu krajem marta, a kasnije su sprovedena i u Zagrebu i na drugim mestima.⁶² Sredinom aprila, na red je došao Sisak. Luburićevci su prekinuli Schlacherovu proslavu kako bi najavili svoj dolazak kao novih gazda u gradu i kako bi započeli konačnu kampanju terora. Ustaše su došle u “Lovački rog” tražeći šefa policije verovatno zato što su im trebala imena i adrese “nepoželjnih” Siščana, kao i pomoć lokalnih žandara da nepoželjne i pronađu.

/

Svake od četiri noći, uhapšeni su vođeni najpre u sisačku policijsku stanicu, gde su bili procesuirani, nakon čega su ih ustaše potrpale u kamione i odvezle 20 kilometara južno, do sela Lukavec Posavski. Odatle su nastavljali pešice, prvo do obližnjeg prelaza skelom preko Save, a onda još pet kilometara dalje, do lokalnog ustaškog uporišta Sunje.⁶³

U Sunji su zatvorenici smeštani u Sokolanu, veliku zgradu na obodu sela koja je nekada služila kao vežbaonica za sokolsku gimnastičku organizaciju, pre nego što je pretvorena u restoran i seoski dom (slika 4). U dokumentima jugoslovenske Komisije za ratne zločine, Sokolana se često označavala kao ustaški “logor” (“logor Sunja” ili “logor u Sunji”). Iako su se u njoj zatvorenici verovatno osećali kao da su u logoru, ta zgrada to formalno nikada nije bila i nema dokaza da se pre dolaska zatvorenika iz Siska ona ikada koristila u tu svrhu. Konačno, direktna železnička veza s Jasenovcem, koji je udaljen od

819.

61 Goldstein, *Jasenovac* (Zagreb: Fraktura, 2018), str. 724.

62 Slavko Dadić, “Posljednji dani okupatorske tiranije u Sarajevu”, *Sarajevo u revoluciji*, IV (Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977), str. 181–195, Rory Yeomans, *Visions of Annihilation* (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013), str. 350.

63 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 1.

Slika 4:
Zgrada Sokolane u Sunji.
Poštanska razglednica iz tridesetih godina 20. veka.

Sunje manje od 40 kilometara, značila je da ustašama i nije bio potreban logor u samom selu.⁶⁴

Jasenovac je verovatno bio planirana destinacija i za zatvorenike iz Siska, kao i razlog tome što su prvobitno i dovedeni u Sunju. U to vreme, najveći logor u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio je još operativan i tamo su transportovani i ubijani zatočnici iz različitih delova Nezavisne Države Hrvatske.⁶⁵ Pošto je pruga Sisak — Sunja prethodnih meseci bila oštećena partizanskim sabotажama i savezničkim bombardovanjima, plan je bio verovatno da se zatvorenici od Siska do Sunje prebace drumskim putem, odakle bi nastavili vozom za Jasenovac.⁶⁶

64 Samo 10 dana pre dolaska zatvorenika iz Siska, ustaše iz Sunje su deportovale u Jasenovac grupu meštana osumnjičenih da su komunistički simpatizeri (videti "Zapisnik 64: Zločini crnih ustaša u Sunji", HR-HDA-309, k. 690).

65 Luburić je početkom aprila 1945. iz Sarajeva poslao preko 400 ljudi u Jasenovac. Nešto kasnije, 16 — 17. aprila, više od hiljadu logoraša iz logora Lepoglava ukrvano je u vagona za stoku i prevezeno u Jasenovac, gde su po dolasku ubijeni. Dejan Motl i Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima* (Donja Gradina: JUSP Donja Gradina, 2015), str. 64; Goldstein, *Jasenovac*, str. 731–732.

66 Železnička linija koja spaja Sunju i Jasenovac još je bila operativna u to vreme, videti Radomir Bulajić, "Borbe Druge armije JA za oslobođenje Hrvatske s posebnim osvrtom na oslobođenje

Čuvari u Sokolani su prema zatvorenicima postupali okrutno, podvrgavajući ih uvredama, pretnjama i batinanjima. Opet su počinioci takvih zlodela bili luburičevci koji su kontrolisali Sunju, od kojih su mnogi bili pripadnici Prvog ustaškog obrambenog zdruge. Posleratna svedočenja su kao glavnog odgovornog označila natporučnika Ivana Klarića, kapetana Katića (člana istražnog odeljenja Prvog ustaškog obrambenog zdruge), zastavnika Danijela Rožića i nekadašnjeg čuvara iz Jasenovca Muftića.⁶⁷ Prema nekoliko Jevreja koji su se nalazili među zatočenicima postupalo se naročito nasilno i ponižavajuće. Među zatvorenicima dovedenim u Sunju 15. aprila bili su Marko Lieberman, inženjer u fabrici tanina u Sisku, i Rudolf Fried, lokalni trgovac. Njih dvojicu su Klarić i još jedan čuvar naterali da čitavu narednu noć provedu u neudobnom položaju u sredini hale. Ustaše su ih šutirale i tukle, povremeno im naređujući i da trče okolo i izvode ponižavajuće vežbe.⁶⁸

Ustaše u Sunji su bile nezadovoljne rastućim brojem zatvorenika pod njihovim nadzorom, naročito jer je bilo jasno da neće biti daljih transfera za Jasenovac. U jednom trenutku, stražar Danijel Rožić je glasno psovao svoje kolege u Sisku zbog toga što šalju zatvorenike u Sunju, umesto da "sami potuku" tu "gamad".⁶⁹ Dan nakon što je poslednja grupa hapšenika dovedena iz Siska, 17. aprila, doneta je odluka da se drastično smanji broj zatvorenika u Sokolani. Tokom regularne prozivke, zatvorenici su podeljeni po etničkoj liniji: Srbi i Jevreji u jednu grupu, Hrvati u drugu. Među zatvorenicima su bili Julija Alaica i njena odrasla deca Nada i Dušan. Oni su svi uhapšeni dva dana ranije kao Srbi, ali je tokom prozivke Nada, koja je bila udata za Hrvata i imala drugo udato prezime (Peskar), uspela da ispregovara prelazak u grupu u kojoj su bili Hrvati.⁷⁰ Očigledno je da je i zatočenicima bilo jasno da podela po nacionalnoj osnovi nije puka administrativna mera: oni koji su označeni kao Hrvati imali su veće šanse da prežive. Srbima i Jevrejima je rečeno da će biti odvezeni

Zagreba", *Časopis za suvremenu povijest* 18, br. 2, 1986, str. 60.

67 Druga imena pomenuta u svedočenjima su Stjepan Bakarić, Sađik Hibić, Milan Dešković i prezimena Božić, Buljubašić i Čučur, videti AJ 110, k. 497, d. 818, videti još k. 497, d. 820; k. 497, d. 822. Većina preživelih pominje Klarića samo po prezimenu, ali jedan stanovnik Sunje navodi da mu je ime bilo Ivan (Svedočenje Kaje Miškulin, HR-HDA-306, k. 690). Za više informacija o Katiću, videti Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac?* (Donja Gradina: Spomen područje Donja Gradina, 2022), str. 196. Za Muftića i Rožića videti AJ 110, F-17161 i F-25101.

68 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 1.

69 Svedočenje Danice Cvijanović (21. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 824, str. 1.

70 Svedočenje Nade Peskar (22. novembar 1945), AJ 110, k. 487, d. 256.

do železničke stanice Sunja i da će odatle biti transportovani na drugo mesto. Zatvorenicima su ruke vezane iza leđa, a zatim su vezani jedan za drugog u predelu nadlaktice, u grupama od po dvoje ili troje. Nekoliko srpskih zatvorenika je divljački pretučeno tokom tog čina.⁷¹

Danica Cvijanović, dvadesetšestogodišnja Srпкиnja iz Siska, bila je u Sokolani manje od dva dana kada se ponovo našla u pokretu. Kao i drugim zatvorenicima, naređeno joj je da se popne na konjska zaprežna kola i da legne potrbuške. Međutim, umesto na železničku stanicu, Srbi i Jevreji su odvedeni na sever, blizu mesta gde su prešli Savu nekoliko dana ranije. Došli su do reke u ranim jutarnjim satima. Na osamljenom mestu između sela Gradusa Posavska i Gornja Letina, gde je put išao po samom vrhu nasipa, konvoj se zaustavio. Zatvorenici su, u tom trenutku, verovatno naslutili šta će se dogoditi. Naređeno im je da siđu s kola, te su odvedeni sedam-osam metara do ivice reke. Ustaše su ih zatim likvidirale udarcima sekire u potiljak i noževima, pre nego što bi gurnule njihova tela niz obalu reke. Danica Cvijanović je bila jedina preživela svedokinja tog zločina. Bila je jedna od nekoliko osoba u transportu koje nisu bile vezane za drugog zatvorenika i nekako je uspela da odveže ruke. Ustaša ju je odvuкао do ivice reke, ali se ona u poslednjem trenutku izmakla, tako izbegla zamahnutu sekiru i skočila u vodu. Oštrica joj je okrnula potiljak, ali uspela je da otpliva preko Save na drugu obalu odakle je, uz pomoć lokalnih seljaka, pobjegla na oslobođenu teritoriju.

U svedočenju istraživačima Komisije za ratne zločine, Cvijanović je procenila kako je oko 100 ljudi pogubljeno te noći.⁷² Marjan Kolak, zatvorenik iz Sunje, svedočio je kako je oko 50 Srba i Jevreja izvedeno iz Sokolane.⁷³ Nakon rata, lokalni organi vlasti i Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sisku sastavili su nekoliko lista žrtava zasnovanih na različitim izvorima, uključujući izjave svedoka, prijave nestalih i poginulih lica i ratne štete, i tako dalje.⁷⁴ Iako u tim spiskovima ima grešaka, neprecizno-

71 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 2.

72 Svedočenje Danice Cvijanović, str. 1.

73 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 2.

74 "Spisak žrtava", A-SPJ-2332 (originalni izvor: HR-HDA-306, Zkrz-Zh, br. 12264-12267), "Popis žrtava fašističkog terora iz Siska" i "Podaci porodica žrtava fašističkog terora", oba u GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242, "Spisak poginulih boraca i žrtava fašističkog terora", *Jedinstvo*, br. 610, 10. april 1965; "Prijave ratne štete", GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 209; "Spisak žrtava", Zkrz OK Banija, HR-HDA-306, k. 690; "Kartoteka žrtava", HR-HDA-306, mikrofilmovi Z-3007 i Z-3012.

sti i međusobnog neslaganja, na osnovu prikupljenih podataka i ukrštanjem različitih izvora moguće je utvrditi, sa zadovoljavajućim stepenom pouzdanosti, identitet 47 žrtava pokolja u blizini Graduse.⁷⁵ Čak i ukoliko se dopusti mogućnost da nisu sve žrtve pobrojane, verovatno je da je broj ubijenih bio između 40 i 50. Imena 48 identifikovanih žrtava, od kojih neka nisu zabeležena u kasnijim popisima žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, navedena su u Dodatku A na kraju članka.

Iako je bio poznat vlastima nakon rata, masakr u blizini Graduse Posavske nikad nije istražen, dokumentovan niti obeležen. Prikupljeni podaci o žrtvama uglavnom su navodili kako su oni ubijeni ili “nestali” u “logoru Sunja”. Datum smrti je u nekim slučajevima precizno zabeležen, ali tačna lokacija nije zabeležena gotovo nikad. Rani izveštaji u štampi o sudbini savskih žrtava u Sisku usputno pominju kako je među zatvorenicima u Sunji bilo Jevreja koji su mučeni i ubijeni i potom “bačeni u Savu”, ali nije bilo pominjanja srpskih žrtava, kao ni preciznog opisa šta se tačno dogodilo i na kom mestu.⁷⁶ Svakako nije pomenuto, ni tada, a ni kasnije, da je posredi bilo jedno od poslednjih masovnih zverstava protiv Srba koja su počinile ustaše, kao ni da su sedmorica Jevreja iz Siska ubijenih u blizini Graduse Posavske – četrdesetčetvorogodišnji inženjer iz sisačke fabrike tanina Marko Lieberman, šezdesetpetogodišnji doktor medicine David Egić-Eckstein i petorica lokalnih trgovaca: četrdesetdevetogodišnji Rudolf Fried, četrdesetmogođišnji Iso Biermann, tridesetdevetogodišnji Leo Berger, pedesetšestogodišnji Ferdinand Majer i četrdesetdevetogodišnji Ljudevit Spitzer – bili poslednja grupa Jevreja u Hrvatskoj koju su ustaše uhapsile i pogubile u činu masovnog zločina.⁷⁷

/

75 Među žrtvama je bilo sedam Jevreja (muškaraca) i 40 Srba, među kojima 21 žena.

76 “Dan pre oslobođenja Siska, Ustaše su pobile 400 zatvorenika iz logora u staklani Teslić”, 3. Jedan od sedam Jevreja, Marko Lieberman, kasnije je ubrojan u žrtve Jasenovca, verovatno zbog toga što je bio zatvoren u tom logoru tokom 1942. godine (videti fusnotu 56), a detalji o njegovom puštanju još nisu bili poznati.

77 Više informacija o Egić-Ecksteinu i Marku Liebermanu sadrži *Židovski biografski leksikon*, dostupan online: <https://zbl.lzmk.hr/>.

Nakon zločina u Gradusi, ustaše su nastavile s nasilnim i uglavnom besmislenim ispitivanjima preostalih zatvorenika u Sunji. Pored toga što su prebijane tokom ispitivanja, zatočenice su bile podvrgnute seksualnom zlostavljanju i nasilju. Za razliku od muškaraca, ženama je naređivano da se svuku tokom saslušanja, uz više dokumentovanih slučajeva silovanja ili pokušaja silovanja.⁷⁸ Među žrtvama seksualnog nasilja bila je i Vida Čanković, sedamnaestogodišnja Srпкиnja iz Siska. Ona je, po svemu sudeći, bila jedina od Srba koja nije odabrana za egzekuciju u Gradusi. Umesto toga, ustaše su je zadržale u Sunji. Njeno telo je kasnije pronađeno među žrtvama masakra u Sisku.⁷⁹

Tokom preostalog boravka u Sunji, mala grupa zatvorenika je puštena, navodno zbog “nedostatka dokaza”, a zapravo najverovatnije zbog intervencije prijatelja ili rodbine u Sisku. Jedna grupa je oslobođena po nalogu nikog drugog do Maksa Luburića. Dan nakon pogubljenja Srba i Jevreja, Luburić je posetio Sokolanu. Prolazio je kroz Sunju na putu ka Jasenovcu, kamo je upućen kako bi organizovao likvidaciju logora.⁸⁰ Luburić, notorni tražitelj pažnje, obratio se zatvorenicima okupljenim u sali Sokolane s dvoličnošću po kojoj je nekad bio poznat među logorašima u Jasenovcu.⁸¹ Raspitivao se za jevrejske zatvorenike Liebermana, Bergera i Biermanna, iako je gotovo sigurno znao da su mrtvi. Pitao je zatvorenice o tome gde se nalaze i kako su njihova deca. Dao je lažno obećanje uhapšenim domobranskim oficirima kako će biti prekinuto batinanje i kako će dobiti vojničke obroke. Onda se raspitivao i za “kuglaše” – uhapšene članove lokalnog kuglaškog kluba u Sisku.⁸² Nekoliko dana kasnije, većina “kuglaša” bila je puštena.⁸³ Nije jasno zbog čega je Luburić bio zainteresovan za sudbinu tih sportista, ali je opet verovatno da ga je neko u Sisku zamolio da se založi za njih.⁸⁴

78 Svedočenje Veljka i Marije Osmec (21. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 822; Svedočenje Marjana Kolaka, str. 3.

79 Vida Čanković je uhapšena sa svojim bratom Petrom, koji je, po svemu sudeći, ubijen u Sunji. Svedočenje Sime Dimića, AJ 110, k. 487, d. 202.

80 Goldstein, *Jasenovac*, str. 732.

81 *Ibid.*, str. 393–394.

82 Kuglanje je bilo drugi najpopularniji sport u Sisku, nakon fudbala. Grad je imao pet kuglaških klubova i sopstvenu kuglašku asocijaciju. Videti Hrvoje Klasić, “Društveni život u Sisku za vrijeme Drugog svjetskog rata”, str. 539.

83 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 4, Svedočenje Janka Nožinića (22. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 818.

84 Prema svedočenju Kolaka, Ferdinand Škarek je takođe bio u Sunji u to vreme i bio je uključen

Tokom narednih nedelja, novi zatvorenici su dovođeni u Sokolanu. Među njima su bile osobe uhapšene u Sunji i oko Sunje, ali takođe i u Kostajnici, gradu koji se nalazi 20 kilometara južno.⁸⁵ Krajem aprila, ustaše su u Sokolanu dovele čak i četvoro logoraša iz Jasenovca. Ti ljudi, od kojih su dvojica bili bivši domobranski oficiri, nekako su uspeli da izbegnu pogubljenje tokom likvidacije logora, pa su ih ustaške jedinice u povlačenju povele sa sobom u Sunju.⁸⁶

Do kraja aprila, vojna situacija u Sunji i oko Sunje se pogoršala. Žestoke bitke vodile su se na manje od 30 kilometara daljine uz obalu Une, pa su ustaške jedinice u selu počele da se pripremaju za povlačenje.⁸⁷ Tih dana, zatvorenici u Sokolani su dobijali veoma malo hrane. Povremeno bi dobili kotlić slabe čorbe od krompira, ali nikada nije bilo dovoljno da svi dobiju ponešto, a nedostajalo je i kantinskih šolja i pribora za jelo. Stoga su zatvorenici već bili izgladneli i iscrpljeni kada im je prvog maja saopšteno da će napustiti Sunju. Odrredište je bio Sisak, a ovoga puta će ceo put preći pešice, hodajući drugom rutom, preko Capraga.⁸⁸

Zatvorenici su naterani da hodaju čitav dan bez hrane i vode, vezani jedni za druge u grupama od po četvoro. Oni koji su se mučili da održe korak za ostalima prebijani su i zlostavljani. Po dolasku u Sisak oko ponoći, zatvorenici su odvedeni u zgradu poznatu kao Staklana, nekadašnju fabriku stakla koju je tridesetih godina 20. veka izgradio lokalni industrijalac Petar Teslić.⁸⁹ Tokom većeg dela rata, u zgradi se nalazio koncentracioni i tranzitni logor, uglavnom za civile upućene na prinudni rad u Nemačku i Austriju.⁹⁰ Logor je zatvoren januara 1945. godine, kada je zgrada pretvorena u ustašku kasarnu.

u pregovore o puštanju kuglaša. *Ibid.*, str. 4.

85 *Ibid.* Broj uhapšenih u Sunji i Kostajnici nije poznat.

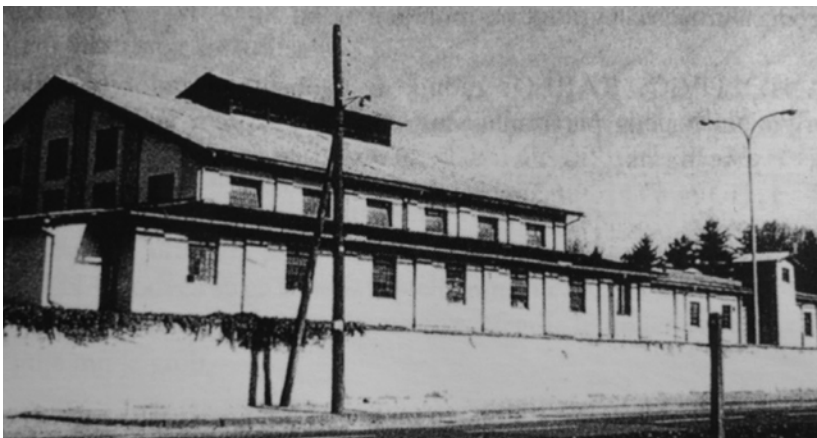
86 Među njima su bili domobranski oficiri Mato Idžojić i Eugen Dugan, obojica iz Zagreba, i dva čovaka iz Sunje, Viktor Turk i Ivan Bifl. Idžojić je pušten, a preostala trojica su ubijena u Sisku 4. maja 1945. Svedočenje Mate Idžojića (19. maj 1945), AJ 110, k. 276, d. 203.

87 Bulajić, "Borbe Druge armije JA", str. 64. Vjekoslav Luburić, "The End of the Croatian Army", u John Prcela and Stanko Guldescu (ur.), *Operation Slaughterhouse* (Philadelphia: Dorance and Company, 1970), str. 53.

88 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 3.

89 Između 1932. i 1938. fabrika je proizvodila boce za obližnje fabrike alkoholnih pića i mineralne vode, koje su takođe bile u vlasništvu porodice Teslić. Fabrika je bankrotirala 1938. Videti Mira Kolar-Dimitrijević, "Društveno-ekonomski razvoj Siska 1919 — 1941. godine", *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest* 27, 1994, str. 271–288; Gradski muzej Sisak, *Industrijska baština grada Siska* (Gradski muzej Sisak, n. d.).

90 Videti Dizdar, "Logori" i Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević*, str. 164–176.

Slika 5:
Staklana u
Sisku. Zatvo-
renici su bili
smešteni u
jednosprat-
nom delu
zgrade s leve
strane, koji
se vidi iza
svetiljke.

Zgrada Staklane sastavljena je od dve povezane zgrade: velike fabričke hale na zapadnoj strani, u kojoj se nalazila kasarna, i manje jednospratne zgrade na istočnoj strani, gde su smešteni zatvorenici iz Sunje (slika 5).⁹¹ O njihovom životu u Staklani u naredna tri dana postoji malo informacija, samo to da su bili nagurani u jednu malu i usku prostoriju sa zapečaćenim prozorima i ventilacionim otvorima i da su tu držani bez mnogo hrane i vode.⁹² U danima pre masakra, novi zatvorenici su dovođeni, među njima lokalni Srbi, ali i petorica domobrana, pripadnika protivavionske baterije.⁹³ Novinski izveštaji s kraja maja 1945. netačno navode kako su ti domobrani ubijeni od strane ustaša u masakru zato što su “u Jasenovcu bili svjedoci nevidjenih ustaških zločina”.⁹⁴ Ne postoji dokaz da je bilo ko od tih vojnika ikada bio u Jasenovcu, a pritom su, što je još važnije, oni zapravo preživeli: bili su među grupom zatvorenika koja je puštena iz Staklane neposredno pre masakra.⁹⁵ Ostalo je nepoznato koliko je drugih zatvorenika pušteno u isto vreme i prema kom kriterijumu. Ono što je sigurno jeste da nisu pušteni svi uhapšeni domobrani: tri oficira rečne mornarice uhapšena sredinom aprila – Branko Vrbanić, Franjo Novak i Franjo Čić

91 Svedočenje Hrvojević Antona (13. maj 1945), AJ 110, k. 487, d. 280. Hrvojević je bio meštanin i službenik gradske administracije koji je imao pristup fabrici.

92 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 3, videti i AJ-110, F-25101.

93 Svedočenje Mate Idžojića.

94 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, 3.

95 Svedočenje Mate Idžojića.

– pogubljena su sa ostalim zatvorenicima, baš kao i Eugen Dugan, domobranski oficir koji je doveden u Sunju iz Jasenovca.

Kasno po podne četvrtog maja, kada je partizanska artiljerija već bila u neposrednoj blizini, ustaše su počele s likvidacijom zatvora u Sisku.⁹⁶ U sumrak je oko 25 ustaških vojnika formiralo polukrug oko ulaza u Staklanu.⁹⁷ Zatvorenici su sprovedeni u dvorište, gde su im ruke vezane iza leđa. Potom su naterani da hodaju u malim grupama oko 400 metara do obale Save. Slika 6 je segment iz vazdušne fotografije Siska koju su napravili saveznički izviđački avioni 3. aprila 1945. Na njoj se vidi područje oko fabrike stakla i mesto masakra.⁹⁸ Na putu do obale reke, zatvorenici su prošli pored fudbalskog igrališta iza Staklane, a zatim

Slika 6:
Fotografija
iz vazduha
fabrike stakla
Staklana, koju
su napravili
saveznici
početkom
aprila 1945.
(National
Collection
of Aerial
Photography
[NCAP], ncap.
org.uk, NCAP_
MAPRW_15SG_
1430_5026)

96 Većina preostalih zatočenih u ustaškom zatvoru koji se nalazio u nekadašnjem sedištu Posavske štedionice oslobođeni su, ali su neki, uključujući Josipa Herljevića i Antu Lovrekovića, koji su osumnjičeni da su komunisti, pogubljeni iza zgrade i bačeni u reku Kupu. Svedočenje Marije Herljević (1. decembar 1945), AJ 110, k. 487, d. 200; Svedočenje Josipa Kockara (20. mart 1946), AJ 110, k. 487, d. 304.

97 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, str. 3.

98 National Collection of Aerial Photography, Edinburgh, Scotland, NCAP_MAPRW_15SG_1430_5026.

i pored zgrade fabrike đubriva (označene ciframa dva i tri na slici 6).⁹⁹ Nakon toga, prešli su preko uzdignutog nasipa kako bi došli do otvorenog polja koje vodi prema reci. Taj deo poslednjeg hoda žrtava do gubilišta posmatrali su iz kuće udaljene nekoliko stotina metara dvojica meštana, Anton Hrvojević i Nikola Ličina, koji su svedočili kako je jedan od zatvorenika, kasnije identifikovan kao Vladimir Jelašin, uspeo da se otrgne i pobegne preko otvorenog terena. Ustaše su ispalile nekoliko metaka u njegovom pravcu, ali su ga promašile.¹⁰⁰ Potom su zatvorenike sproveli do obale (lokacija 4 na fotografiji), gde su ih, u reprizi scene iz Graduse od nekoliko nedelja ranije, pogubili i bacili njihova tela niz obalu.¹⁰¹

Intrigantan aspekt ovog zločina je to što su ustaše, koje su ionako napuštale Sisak, mogle da ubiju zatvorenike u dvorištu Staklane i da na tom mestu ostave tela. Ipak, odabrali su da ih odvedu do obale reke i da ih tamo pogube u dobro uvežbanom, krvavom ritualu. To su verovatno uradili po navici, a moguće i zbog toga što pogubljenja nikada nisu bila izvođena samo kako bi se rešili zatvorenika. Ustaško nasilje je uvek imalo i izražen pokazni efekat. Za ubice, prepoznatljiva ikonografija smrti – uključujući i jeziv prizor tela u reci s prerezanim vratovima i razbijenim glavama – bila je svojstveni deo terora koji su sprovodili nad stanovništvom. Scena zločina koju su ostavili na obali Save bila je u neku ruku oproštajna poruka stanovnicima Siska, posetnica počinitelja zločina.¹⁰²

Prvi izveštaji o egzekucijama u Sisku pominju da je tada ubijeno “oko 350 do 400 nevinih ljudi”.¹⁰³ Zvanični izveštaj koji je Branko Drezga, javni tužilac

99 Početkom 1943. počela je izgradnja fabrike hemikalija nedaleko od Staklane. Nejasno je da li je fabrika ikada dovršena i da li je ikada otvorena. “Pripreme za gradnju kemične tvornice u Sisku”, *Hrvatske novine*, 6. februar 1943, str. 3.

100 Svedočenje Antona Hrvojevića.

101 Precizna lokacija masakra utvrđena je na osnovu vazdušne fotografije (slika 6) i nekoliko slika koje su načinjene prilikom izvlačenja tela, a na kojima se neke od zgrada (uključujući i fabriku đubriva) mogu videti u pozadini.

102 Za više informacija o simboličkim ubilačkim metodama videti: John Allcock, *Explaining Yugoslavia* (London: Hurst & Company, 2000), glava 13; Radu Harald Dinu, “Honor, shame and warrior values: the anthropology of Ustasha violence”, u *Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, uredio Rory Yeomans (Rochester: University of Rochester Press, 2015), str. 119–141; Goldstein, *Jasenovac*, glava VI; Alexander Korb, “The disposal of corpses in an ethnized civil war”, u Jean-Marc Dreyfus and Élisabeth Anstett (ur.), *Human Remains and Mass Violence: Methodological Approaches* (Manchester: University of Manchester Press, 2014), str. 106–128.

103 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, 3; “Dan pre oslobođenja Siska, Ustaše su pobile 400 zatvorenika iz logora u Staklani Teslić”, 3.

za Baniju, poslao svojim nadređenima u Zagrebu 15. maja 1945. godine navodi broj od oko 150 žrtava.¹⁰⁴ Pravi broj stradalih bio je izvesno manji. Prema bazi podataka jugoslovenskih žrtava Drugog svetskog rata koju je napravio Muzej žrtava genocida u Beogradu, oko 100 stanovnika Siska je izgubilo život tokom ratnih meseci 1945. godine, dok je u istom periodu broj žrtava u celom kotaru Sisak bio manji od 500.¹⁰⁵ Iako je veoma moguće da potcenjuju realan broj žrtava, ti brojevi svakako sugerišu da je tvrdnja od 150 žrtava, a da ne govorimo o 400, u jednom masakru preterana, naročito ukoliko se uzmu u obzir razmere vojnih operacija u datom području početkom 1945. godine.

Napori da se ustanovi tačan broj i identitet žrtava masakra u Sisku nailazili su na poteškoće. Prvo, broj zatvorenika se stalno menjao – sve do poslednjeg trenutka su neki zatvorenici pušteni na slobodu, dok su istovremeno novi zatvorenici pritvarani – što onemogućuje procenu koliko je ljudi bilo internirano u Staklani u vreme egzekucije. Drugo, lokalni odbori Zemaljske komisije radili su u veoma teškim uslovima, uglavnom zbog nedostatka ljudstva, sredstava i opreme, zbog čega je bilo čestih propusta u radu, pogotovo kada je trebalo pristupiti mukotrpnom poslu sastavljanja spiskova žrtava. Treće, haos tokom poslednjih nedelja rata doveo je do toga da rođaci pokojnika često nisu znali šta se dogodilo s njihovim voljenima nakon što su ih ustaše privede. Posledično, neki od stradalih u masakru na Savi su kasnije zabeleženi jednostavno kao “nestali u logoru Sisak”, ali i obrnuto – pošto je masakr bio veoma poznat, neki stradali na drugim, neutvrđenim lokacijama su podvedeni kao da su ubijeni na obali Save. Konačno, u nekim registrima žrtava, pojedinci su jednostavno zabeleženi kao ubijeni od strane ustaša u Sisku 4. ili 5. maja 1945. godine, bez navođenja da li je to bilo u masakru na Savi ili na drugom mestu.

Imena 57 stradalih navedena u Dodatku B na kraju teksta rezultat su najboljeg napora da se, na osnovu raspoloživih dokaza, sastavi verodostojna, ali verovatno i nepotpuna, lista žrtava. Zbog nesavršenosti izvora, lista je podeljena na dva dela. Spisak 1 čine imena 24 osobe za koje je s relativnom sigurnošću, a na osnovu ukrštanja više arhivskih izvora (ispovesti svedoka, izveštaji u štampi,

104 “Izveštaj javnom tužiocu Hrvatske, 15-V-1945”, Javno tužilaštvo Republike Hrvatske, HR-H-DA-421, k. 5. Izveštaji o zločinu objavljeni u *Borbi* i *Vjesniku* nastojali su da pomire ova dva broja, navodeći da je broj ubijenih bio 400, ali da je iz reke izvučeno 150 ili 180 tela. Tvrdnja da je većinu tela odnela reka nije osnovana s obzirom na to da su žrtve ubijene na unutrašnjoj krivini reke, gde je voda relativno spora, a i na fotografijama se jasno vidi da je većina tela završila zaglavljena u gustom rastinju na obali ili u blatu.

105 “Žrtve rata 1941 — 1945”, baza podataka, Arhiv Muzeja žrtava genocida, Beograd.

registri opštinskih vlasti i tako dalje), moguće reći da su pogubljene u masakru 4. maja 1945. Spisak 2 sadrži još 33 imena koja se nalaze u popisu žrtava koji je Komisija za ratne zločine u Sisku načinila tokom leta 1945. Taj popis sadrži ukupno 125 imena, od kojih za prvih 55 navedenih postoji i opis uzroka smrti (ubijen “oštricom noža u zatiljak”, “zaklan nožem pod vrat” itd.).¹⁰⁶ Među tih 55 imena je većina onih koji su navedeni u Spisku 1, tako da se može pretpostaviti da su to žrtve čija su tela pronađena i identifikovana u Sisku u danima neposredno po dolasku partizana. Ipak, nisu sve žrtve navedene u tom spisku pronađene na obali Save. Na primer, spisak uključuje imena nekoliko osoba čija su tela pronađena u blizini ustaškog zatvora na obali reke Kupe s druge strane grada. Još zanimljivije, spisak sadrži i ime nikog drugog do “ustaškog natporučnika Klarića”. Klarić je bio jedan od stražara i islednika u Sunji i glavni organizator masakra u Gradusi, koji je pratio zatvorenike tokom marša do Siska prvog maja. Kako i kada je Klarića stigla smrt i kako je njegovo ime greškom završilo na spisku žrtava – ostaje misterija. Dakle, 33 imena sa Spiska 2 su pojedinci navedeni u dokumentu Komisije za ratne zločine za koje se može reći da su *verovatno* ubijeni na obali Save 4. maja, ali je moguće i da su stradali na nekom drugom mestu u gradu.¹⁰⁷

Zanimljivo je da se na spisku žrtava zločina u Sisku nalazi ime Rudolfa Biermanna, pedesetdvo godišnjeg trgovca iz Kostajnice.¹⁰⁸ Biermann, jedini Jevrej među žrtvama, verovatno je bio u grupi zatočenika uhapšenih u Kostajnici koje su ustaše sprovele u Sunju krajem aprila 1945. i odatle u Sisak, prvog maja. U knjizi 1941: *Godina koja se vraća*, Slavko Goldstein je zabeležio da je poslednja žrtva Holokausta u Hrvatskoj bio Oto Eisler, bečki violinista ubijen od strane nemačkog vojnika u Draganiću kod Karlovca u aprilu 1945.¹⁰⁹ Rudolf Biermann, čija je sudbina do sada bila nepoznata, ubijen je udarcem “tupim predmetom po zatiljku” 4. maja.¹¹⁰ Po svojoj prilici, Biermann je bio poslednji Jevrej ubijen u Holokaustu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

106 Preostalih 70 imena se odnosi ili na osobe za koje se verovalo da su “nestale” u različitim logorima (uključujući i Sunju), ili na preživeli koji su svedočili pred Komisijom.

107 Ovaj spisak sadrži imena i devet stanovnika Kostajnice, verovatno zatvorenika iz tog grada koji su prvobitno dovedeni u Sunju, a potom transportovani odatle do Siska 1. maja 1945.

108 Videti Rudolf Biermann, The Central Database of Shoah Victims' Names, Yad Vashem, broj 584513, dostupno na stranici <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=584513&ind=1>

109 Slavko Goldstein, 1941: *The Year That Keeps Returning* (New York: New York Review of Books, 2013), str. 185–189.

110 “Spisak žrtava”, A-SPJ-2332 (originalni izvor: HR-HDA-306, Zkrz-Zh, br. 12264-12267).

Spisak imena koja su navedena u Dodatku B isključuje, po definiciji, svaku žrtvu koja nije identifikovana nakon pronalaska tela ili u potonjim istragama. Ipak, broj neidentifikovanih tela verovatno nije bio velik, s obzirom na to da su žrtve većinom bile meštani Siska. Ukupan broj (uključujući i one koje nije bilo moguće identifikovati) može biti procenjen na između 60 i 80. Ova procena zasniiva se i na činjenici da su 12. maja 1945. vlasti u Sisku platile gradskom pogrebnom preduzeću sumu od 2.116.600 kuna za kovčege potrebne za sahranu savskih žrtava. S obzirom na fiksnu cenu kovčega koju su u to vreme odredile nove vlasti, ta suma je bila dovoljna za oko 70 kovčega, ne računajući cenu drvenih krstova koji su takođe kupljeni.¹¹¹ Čak i ako bismo uzeli u obzir mogućnost da su vlasti dobile popust pri kupovini kovčega ili da su posmrtni ostaci nekih od žrtava preuzeti od strane porodica i sahranjeni na drugim mestima, ukupan broj tela pronađenih na obali Save verovatno nije prelazio pomenutu gornju procenu od 80 žrtava.

Konačno, preostaje jedna misterija u vezi sa savskim žrtvama. Prvobitni izveštaji u štampi pominjali su da je među pogubljenim zatvorenicima bila grupa dečaka starosti od 10 do 14 godina.¹¹² Zaista, neke od fotografija nastalih na mestu zločina deluju kao da prikazuju nekoliko manjih tela za koja bi se moglo pomisliti da pripadaju dečacima te dobi.¹¹³ Međutim, nijedna žrtva koja bi odgovarala tom opisu ne nalazi se ni na jednom od spiskova, što sugerise da ta tela verovatno nikada nisu bila identifikovana.

Verovatno nikada nećemo saznati ko su bila ta deca, ali dokazi s drugih mesta ukazuju na jednu posebno uznemirujuću mogućnost. U poslednjim nedeljama rata, u nečemu što se može opisati samo kao čin nezamislive proračunate okrutnosti, na meti ustaša bila su srpska deca – od koje su mnoga bila siročad – o kojoj su brinule hrvatske porodice. Između jula 1942. i januara 1943. hiljade srpske dece, uglavnom s Kozare, ali i s Korduna, Banije, iz Moslavine i Slavonije, čiji su roditelji bili ili ubijeni ili poslani u koncentracione ili radne logore, dovedene su u Sisak i držane u bedi u dečjem koncentracionom logoru. Stotine dece su umrle od gladi, bolesti i loših uslova u logoru, dok su drugi pre-

111 "Račun za izradu lijesova za žrtve pokolja po ustašama", 12. maj 1945, Kazalo općih spisa, 1945, HR-DASK-028, k. 51; "Lijesovi za mrtvace: cijenik", Obrtni zbor za grad i kotar Sisak, HR-DASK-168, k. 19 (1945).

112 "Dan pre oslobođenja Siska", 3; "Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka", 3.

113 Videti HR-HDA-1422, Album ratni zločini 1, Z-172, Z-173, Z-182, Z-186, Z-189.

živeli zahvaljujući različitim akcijama spasavanja, među kojima je najpoznatija ona koju je vodila Diana Budisavljević.¹¹⁴ Mnogo spasene dece – prema nekim izveštajima, njih hiljadu – našlo je utočište u domovima hrvatskih porodica u Sisku i okolini.¹¹⁵ U poslednjim mesecima rata, ta deca su postala meta ustaških hajki. Početkom aprila 1945, tokom hapšenja osumnjičenih saradnika partizana u selu Lukavec Posavski, ustaše iz Sunje su pokupile četrnaestogodišnjeg Milu Đaniša, rodom iz Pakračkih Batinjana, koga je usvojila meštanka Mara Žindarić.¹¹⁶ Dečak je deportovan u Jasenovac, odakle se nikad nije vratio. Dvanaestog aprila, pri prvim hapšenjima u Sisku, jedna od uhapšenih osoba bila je devojčica koja je spasena iz logora u Sisku, Marica Kotur, o kojoj se starala meštanka Stanka Desnica.¹¹⁷ Marica je verovatno bila “desetogodišnja devojčica” za koju Danica Cvijanović u svom svedočenju pominje da se nalazila u grupi Srba i Jevreja koji su iz Sunje odvedeni na stratište u blizini Graduse.¹¹⁸ Ustaše u Sisku su prvog maja uhapsile četrnaestogodišnjeg Trifuna Vujasina i pritvorile ga zajedno s njegovim starateljem Stjepanom Kovačem. Kovač je pušten, ali je mrtvo telo dečaka s prerezanim vratom pronađeno na obali Kupe dan nakon oslobođenja.¹¹⁹ Stoga, moguće je da su tela neidentifikovanih maloletnika među savskim žrtvama takođe tela neke od usvojene srpske dece uhapšene u poslednjim danima pretkraj rata, dece kojoj su ustaše nastojale da satru svaki trag.

/ Zaključak

Postojeća literatura o poslednjim nedeljama i mesecima Nezavisne Države Hrvatske mahom je fokusirana na vojne i političke događaje, umesto na ustaška zlodela počinjena tokom tog perioda. To možda i ne iznenađuje ako se ima u vidu da je nasilje u tom periodu bilo manje sistematično, naročito u poređenju s prvim dvema godinama rata.

114 Videti Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević: Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, str. 164–176. Logor za decu je zatvoren 8. januara 1943.

115 *Ibid.*, str. 176.

116 Svedočenje Žindarić Mare (15. april 1946), HR-HDA-306, k. 690.

117 “Podaci porodica žrtava fašističkog terora: Marica Kotur”, GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242.

118 Svedočenje Danice Cvijanović, str. 1.

119 Svedočenje Stjepana Kovača (14. novembar 1945), AJ 110, k. 487, d. 289. Videti još “Prijava ratne štete: Vujasin Jove Trifun”, GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242.

Istorijat masakra u Sisku i događaja koji su mu prethodili predstavlja vredan podsetnik na to zbog čega ustaški zločini s kraja rata zaslužuju pažnju. Najradikalniji elementi ustaškog pokreta pod vodstvom Vjekoslava Maksa Luburića koristili su haos koji je obeležio poslednje dane Nezavisne Države Hrvatske kao paravan za svoje zločinačko delovanje. Njihove mete nisu bili samo politički protivnici, kako se često navodi, već i Srbi, Jevreji, kao i, prema skorašnjim istraživanjima aktivnosti luburićevaca u regionu Zaprešića, Romi i Sinti.¹²⁰ Događaji iz Sunje i Siska jasno ukazuju na to da je razdvajanje zatvorenika po etničkoj ili verskoj liniji, izdvajanje Srba i Jevreja za pogubljenja, pa čak i progon srpske dece, za luburićevce 1945. godine bilo jednako prirodno kao u prvim godinama rata. Krvavi metodi ubijanja takođe su pratili dobro poznat obrazac. Ta kontinuirana nit koja se provlači kroz ustaško nasilje uočljiva je u sudbini muškaraca i žena ubijenih u Gradusi Posavskoj. Oni su bili među poslednjim žrtvama genocida nad Srbima i Jevrejima u NDH, ali je njihova sudbina bila izuzetno slična sudbini prvih žrtava.

Bolje poznavanje činjenica o zločinima počinjenim u Sisku i oko Siska u poslednjim nedeljama rata važno je iz još jednog razloga. Predugo su ubijeni u Gradusi bili ostavljeni zaboravu, dok su savske žrtve iz Siska bile predmet sećanja samo u okviru polemika, bilo o (zlo)upotrebi slika nastalih prilikom izvlačenja tela, bilo o identitetu počilaca i žrtava. Ovde izneta saznanja o događajima koji su prethodili masakru na obali Save 4. maja 1945. godine, kao i pokušaj da se utvrde imena žrtava, predstavljaju važan prvi korak u pravcu spasavanja žrtava obaju zločina od zaborava i revizionističke eksploatacije. Ona su takođe neophodan, ali nikako ne i jedini dovoljan, uslov za stvaranje nove i potpunije kulture sećanja na savske žrtve, koja mora da uključi i žrtve iz Graduse Posavske i žrtve iz Siska.

Preveo s engleskog: Milan Krstić

120 Mario Šimunković i Đorđe Mihovilović, *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine – zločini luburićevaca u zaprešićkom kraju* (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2021).

Allcock, John. *Explaining Yugoslavia*. London: Hurst & Company, 2000.

Barić, Nikica. "Djelovanje i ustroj mornarice NDH na rijekama", *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014), 125—142.

Barić, Nikica. *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941. — 1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.

Bulajić, Radomir. "Borbe Druge armije JA za oslobođenje Hrvatske s posebnim osvrtom na oslobođenje Zagreba", *Časopis za suvremenu povijest* 18, br. 2 (1986), 57—76.

Buturac, Lojzo. *Sisak 1945.* Sisak: Sisačka biskupija, 2017.

Byford, Jovan. *Picturing Genocide in the Independent State of Croatia: Atrocity Photographs and the Contested Memory of the Second World War in the Balkans*. Bloomsbury Academic, 2020.

Byford, Jovan. "Picturing Jasenovac: Atrocity photography between evidence and propaganda", in *Fotografien aus den Lagern des NS-Regimes: Beweissicherung und ästhetische Praxis*, edited by Hildegard Frubis, Clara Oberle, and Agnieszka Pufelska, 227—248. Vienna: Böhlau Verlag, 2019.

Čolić, Mladen. "Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu", u *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Vol. II, 269—284. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.

Crane, Susan A. "Choosing not to look: Representation, repatriation and Holocaust atrocity photography", *History and Theory* 47 (2008), 309—330.

Dadić, Slavko. "Posljednji dani okupatorske tiranije u Sarajevu", *Sarajevo u revoluciji*, Vol. IV, 181—195. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

"Dan pre oslobođenja Siska, Ustaše su pobile 400 zatvorenika iz logora u staklani Teslić", *Borba*, 28. maj 1945, 3.

Dizdar, Zdravko. "Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941 — 1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 22, br. 1—2, 1990, 83—110.

Goldstein, Ivo. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber, 2001.

Goldstein, Ivo. *Jasenovac*. Zagreb: Fraktura, 2018.

Goldstein, Slavko. *1941: The Year That Keeps Returning*. New York: New York Review of Books, 2013.

Gradski muzej Sisak. *Industrijska baština grada Siska*. Sisak: Gradski muzej Sisak, n. d.

Hoepken, Wolfgang. "War, memory and education in a fragmented society: the case of Yugoslavia", *East European Politics and Society* 13, no. 1 (1999), 190—227.

"Istina skrivana 47 godina", *Sisački tjednik*, 18. april 1992, 7.

- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i NDH*. Zagreb: Liber, 1977.
- Klasić, Hrvoje. "Društveni život u Sisku za vrijeme Drugog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest* 32, br. 3 (2000), 527—544.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. "Društveno-ekonomski razvoj Siska 1919 — 1941. godine", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 27, br. 1 (1994), 271—288.
- Korb, Alexander. "The disposal of corpses in an ethnicized civil war", in *Human Remains and Mass Violence: Methodological Approaches*, edited by Jean-Marc Dreyfus and Élisabeth Anstett, 106—128. Manchester: University of Manchester Press, 2014.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.
- Maljevac, Željko. "Partizanski logor smrti", *Sisački tjednik*, 13. mart 1992, 10.
- Maljevac, Željko. "Kako je pobijeno osam tisuća Hrvata", *Sisački tjednik*, 3. april 1992, 10.
- Mataušić, Nataša. *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*. Zagreb: Spomen područje Jasenovac, 2008.
- Mataušić, Nataša. *Diana Budisavljević: Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*. Zagreb: Profil, 2019.
- Mirčetić, Dragoljub Duško. *Dvadeseta srpska brigada*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986.
- Motl, Dejan i Mihovilović, Đorđe. *Zabornjeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*. Donja Gradina: JUSP Donja Gradina, 2015.
- "Otkriven spomenik Savskim žrtvama", *Jedinstvo*, br. 177, 8. decembar 1956, 1—2.
- "Otkrivena spomen ploča na savskom nasipu", *Jedinstvo*, br. 80, 7. jul 1951, 1.
- "Otkrivena tajna Capraške šume", *Sisački tjednik*, 11. jun 1992, 5.
- Pedišić, Ivo. "Humanitarni ilegalni rad sisačke bolnice 1941 — 1945. godine", *Putovi revolucije* 9 (1967), 234—243.
- Prcela, John and Guldescu Stanko (Eds). *Operation Slaughterhouse*. Philadelphia: Dorance and Company, 1970.
- Prcela, John Ivan i Živić, Dražen. *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*. Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2001.
- "Pripreme za gradnju kemične tvornice u Sisku", *Hrvatske novine*, 6. februar 1943, 3.
- Radu, Harald Dinu. "Honor, shame and warrior values: the anthropology of Ustaša violence", in *Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, edited by Rory Yeomans, 119—141. Rochester: University of Rochester Press, 2015.
- Ručnov, Marko. *Zašto Jasenovac?*. Donja Gradina: Spomen područje Donja Gradina, 2022.
- "Skupština općine Sisak: Odluka o promjeni i određivanju novih imena ulica i trgova u Sisku", *Službeni vjesnik*, br. 78, 31. decembar 1991, 36—38.
- "Stravična noć na Savi", *Vjesnik željezare* XII, br. 8, 27. april 1963, 12.

“Svečana proslava 10. travnja u Sisku”, *Hrvatske novine*, 14. april 1945, 3.

Šimunković, Mario i Mihovilović, Đorđe. *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine – zločini luburičevaca u zaprešićkom kraju*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2021.

Šustić, Ivica. *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području općine Sisak*. Sisak: Gradski muzej Sisak, 1982.

Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 — 1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

“U četvrtak: otkriće spomenika Savskim žrtvama”, *Jedinstvo*, br. 175—6, 24. novembar 1956, 1.

“Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, *Vjesnik*, 19. maj 1945, 3.

Valent, Nikica. “Savezničko bombardiranje Siska u Drugom svjetskom ratu kroz sisačke ‘Hrvatske novine’ i predmete Gradskog muzeja Sisak”, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 9 (2009), 305—322.

Valjan, Vladimir. *Brigada Franjo Ogušinac Seljo*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1968.

Vjekoslav Luburić. “The End of the Croatian Army”, in *Operation Slaughterhouse*, edited by John Prcela and Stanko Guldescu, 43—71. Philadelphia: Dorance and Company, 1970.

Vuković, Tomislav. “Kako je partizanski masakr pripisan ustašama”, *Glas Koncila*, br. 9, 1. mart 2009, 25.

Vuković, Tomislav. *Drugačija povijest (O Srbu, Jasenovcu, Glini...)*. Zagreb: Glas Koncila, 2012.

Yeomans, Rory. *Visions of Annihilation*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013.

Zatezalo, Đuro. *Radio sam svoj seljački i kovački posao*. Zagreb: Prosvjeta, 2005.

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, part V, vol. 38. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1969.

Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. *Zločini u Logoru Jasenovac*. Zagreb: Zemaljska komisija Hrvatske, 1946.

Dodatak A: Imena 40 Srba i 7 Jevreja pogubljenih u Gradusi Posavskoj u noći između 17. i 18. aprila 1945. godine

Spisak je zasnovan na posleratnim izvorima i moguće je da ne uključuje imena svih ubijenih. U slučajevima u kojima su te informacije bile dostupne, navedene su i godine stradalih i vreme njihove smrti.

1. Abt Nadežda (46)
2. Alaica Dušan (34)
3. Alaica Julija (56)
4. Badrić Saveta (46)
5. Badrić Nevenka (19)
6. Bajić Miladin (70)
7. Berger Leo (Ladislav) (39)
8. Biermann Iso (48)
9. Biškupović Kata (40)
10. Biškupović Danica (25)
11. Biuković Jovo (46)
12. Bobsija Dragica (45)
13. Budimirović Đuro (53)
14. Bunčić Dragica (45)
15. Čimeša Angelija (52)
16. Čanković Petar (24)
17. Čučković Milka (35)
18. Čulibrk Mihailo (40)
19. Divić Mile (40)
20. Dokmanović Rade (56)
21. Dokmanović Stanko (59)
22. Dražić Marija (37)
23. Dražić Milan (70)
24. Dražić Katarina (63)
25. Đaković Stana
26. Đukić Ilija (43)
27. Egić-Eckstein David (65)
28. Fried Rudolf (Zvonimir) (48)
29. Golubović Miloš (65)
30. Golubović Janja (55)
31. Jović Dragica (38)
32. Karapandža Nikola (31)
33. Kotur Marica (10)
34. Lieberman Marko (44)
35. Majer Ferdinand (55)
36. Mileusnić Miloš (55)
37. Mraković Marija (52)
38. Mraković Stojan (54)
39. Pejnović Dušan (50)
40. Popović Petar (52)
41. Spitzer (Šiljković) Ljudevit (49)
42. Stanić Katica (34)
43. Stojić Milka (56)
44. Stojnić Miroslava (34)
45. Stojnić Dragica (61)
46. Šikman Sime (65)
47. Vranešević Milan (34)

/ Dodatak B: Spisak žrtava pogubljenih u Sisku 4. maja 1945.

Spisak 1: imena 24 osobe za koje se s relativnom sigurnošću, zasnovanoj na više arhivskih i drugih izvora (svedočenja žrtava, izveštaji štampe, registri poginulih u ratu, zahtevi za odštetu i sl.), može reći da su pogubljene u masakru 4. maja 1945. godine.¹²¹ U slučajevima u kojima su te informacije bile dostupne, navedena je starost stradalih.

1. Bifl Ivan (40)	13. Grubić Nikola (34)
2. Biškupović Jana	14. Jovanović Augustin (32)
3. Biuković Dragica (45)	15. Marić Gojko (34)
4. Brkljačić Josip (35)	16. Matijašec Jakob (43)
5. Čanković Vida (17)	17. Mihaljević Mirko (29)
6. Čić Franjo (43)	18. Novak Franjo (56)
7. Dejanović Slava (44)	19. Prosenjak Mirko (30)
8. Dugan Eugen (25)	20. Rukavina Roža (32)
9. Đukić Milka (35)	21. Šmigmator Stevo (60)
10. Fišćur Matko (41)	22. Trenk Antun (33)
11. Fraj Ivan (23)	23. Turk Viktor (35)
12. Fraj Regina (21)	24. Vrbanić Branko (39)

Spisak 2: Imena 33 žrtve koja se nalaze u registru žrtava koji su sačinili istraživači ratnih zločina u Sisku tokom leta 1945. godine.¹²² Ovaj spisak sadrži imena osoba čija su tela pronađena i identifikovana u Sisku u danima nakon ulaska partizana u grad. Osobe navedene u ovom spisku su *verovatno* ubijene na obali Save 4. maja, mada je moguće da su neke od njih ubijene i na drugim mestima u gradu.¹²³

121 "Spisak žrtava", A-SPJ-2332 (originalni izvor: HR-HDA-306, Zkrz-Zh, br. 12264-12267), "Popis žrtava fašističkog terora iz Siska" i "Podaci porodica žrtava fašističkog terora", oba u GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242, "Spisak poginulih boraca i žrtava fašističkog terora", *Jedinstvo*, br. 610, 10. april 1965; "Prijave ratne štete", GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 209; "Spisak žrtava", Zkrz OK Banija, HR-HDA-306, k. 690; "Kartoteka žrtava", HR-HDA-306, mikrofilmovi Z-3007 i Z-3012.

122 "Spisak žrtava", A-SPJ-2332; originalni izvor: HR-HDA-306, Zkrz-Zh, br. 12264-12267.

123 Registar žrtava u Sisku i Sunji koji je kasnije sačinila Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđiva-

1. Alavuk Radoslava
2. Balas Andro
3. Berak Mato (50)
4. Biermann Rudolf
5. Bobić Ljubica
6. Božičević Mato
7. Čanković Marija
8. Dananić Stjepan
9. Delas Maho
10. Dužić Marica
11. Džafić Rifat
12. Ferhatović Maho
13. Ferhatović Rasim
14. Golić Adil (49)
15. Gračan Ruža (25)
16. Hrem Slavica (25)
17. Juričić Stevo (51)
18. Jurčević Juraj
19. Klajić Nikola (20)
20. Kostanjšek Jagoda
21. Kusturica Rasim
22. Ličina Danica
23. Lipak Đuro
24. Maržan Marijan (35)
25. Pavelić Mijo
26. Pavelić Milka (20)
27. Pavičić Roza (52)
28. Rogan Ivan
29. Savić Anka
30. Sever Elza (25)
31. Titorić Asim (20)
32. Valentić Marija (26)
33. Zuhan Agan

JOVAN BYFORD

Open University, Milton Keynes, UK

Rescuing the ‘Sava victims’ from oblivion and denial: History and memory of the last Ustasha crime in Sisak

The article explores the history and memory of the last Ustasha crime in Sisak; the massacre perpetrated on the banks of the river Sava on 4 May 1945, on the eve of the Ustasha withdrawal from the city. Although the victims of this massacre – known locally as “Sava victims” – became a visible object of public remembrance in Sisak after the war, no scholarly works have ever been published on the

nje zločina okupatora i njihovih pomagača navodi još osam osoba kao ubijene u Sisku 4. ili 5. maja 1945. godine. Moguće je da su i te osobe bile među savskim žrtvama, ali potrebna su dodatna istraživanja kako bi se to potvrdilo. U pitanju su: Belec Mato (30), Bozakić Ljubica (23), Dugac Slavica (33), Horvat Mate (16), Janković Marica (20), Kalek Sime, Skolčić Pavao (41), Šmigmator Slava (23) i Vrtarić Vikica (23).

event, and memorialisation was accompanied by a striking lack of interest in the identities of the victims, or the facts of what happened to them. This article is an attempt to explain and counter this longstanding tradition of neglect and answer, for the first time, key questions about who the victims were, how many were killed and why. Examining the story of the Sisak massacre is important because, since the 1970s, there has been speculation that bodies discovered on the banks of the Sava were victims not of an Ustasha massacre, but of Partisan revenge killings perpetrated after the liberation of Sisak. This revisionist interpretation has gained traction in Croatia since the 1990s, and even some mainstream Croatian historians have suggested that, due to the paucity of historical evidence about the crime, the revisionists' views cannot be dismissed outright. The paper critically examines this argument, and by illuminating the facts of the case, hopes to provide some much-needed clarity. Also, in mapping the events in Sisak in the final weeks of the war, the article demonstrates that the massacre on the banks of the Sava in Sisak was not an isolated event. There were other crimes committed in and around Sisak in the final weeks of the war, crimes which are very much part of the story of the “Sava victims”, yet which were until now completely unknown. Among them are one of the last massacres of Serbs by the Ustasha, and what is probably the final act of the Holocaust in the Independent State of Croatia. The article brings to light these previously unknown crimes and reveals the identities of the victims.

KEYWORDS: *Sisak, Independent State of Croatia, Second World War, Ustasha Atrocities*